

Poimanja vremena u suvremenoj historiografiji

Marić, Mihaela

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:374930>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ODSJEK ZA POVIJEST

Mihaela Marić

**POIMANJA VREMENA U SUVREMENOJ
HISTORIOGRAFIJI**

-Diplomski rad-

Mentor: dr. sc. Branimir Janković, doc.

Zagreb, 23. rujna 2019.

SADRŽAJ

SAŽETAK	I
ABSTRACT	II
1.0. UVOD	1
1.1 Uvodne napomene	1
1.2. Definiranje problemskog područja	2
1.3. Vrijeme i historija	3
2.0. FERNAND BRAUDEL	5
2.1. Biografski podaci i intelektualni profil	5
2.2. Konceptija i definiranje vremena	8
2.3. Analiza glavnih koncepata	15
2.3.1. <i>Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.</i>	15
2.3.2. <i>Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća</i>	19
2.3.3. <i>Identitet Francuske</i>	24
2.4. Recepcija kod drugih i završna razmatranja	25
3.0. JACQUES LE GOFF	30
3.1. Biografski podaci i intelektualni profil	30
3.2. Konceptija i definiranje vremena	32
3.3. Analiza glavnih koncepata	34
3.3.1. <i>Mnogostrukost srednjovjekovnog vremena</i>	34
3.3.2. <i>„Dugi srednji vijek“</i>	39
3.3.3. <i>Poimanje koncepta vremena unutar historijske znanosti</i>	42
3.4. Recepcija kod drugih i završna razmatranja	43
4.0. REINHART KOSELLECK	45
4.1. Biografski podaci i intelektualni profil	45
4.2. Konceptija i definiranje vremena	47
4.3. Analiza glavnih koncepata	49
4.3.1. <i>Sattelzeit i Neuzeit</i>	49
4.3.2. <i>Vergangene Zukunft</i>	51
4.3.3. <i>Zeitschichten</i>	53
4.3.4. <i>Theorie der geschichtlichen Zeiten</i>	56

4.3.5. Odnos socijalne i konceptualne historije i potreba za teorijom u historijskoj znanosti	57
4.4. Recepcija kod drugih i završna razmatranja	58
5.0. ZAKLJUČAK	62
6.0. BIBLIOGRAFIJA	64
6.1. Izvori	64
6.2. Literatura	66

SAŽETAK

Predmet istraživanja ovog rada jesu poimanja vremena, odnosno koncept vremena, u suvremenoj historiografiji. Vrijeme spada među najvažnije povijesne koncepte, stoga će u ovom radu biti naglasak na analizi teorija trojice povjesničara čiji su teorijski koncepti zaslužni za preispitivanje tradicionalnih teorijskih paradigmi o vremenu nakon Drugog svjetskog rata: Fernanda Braudela – njegova teorija o trodiobi vremena na – *histoire événementielle*, *conjuncture* i *longue durée*; Jacquesa Le Goffa – mnogostrukost poimanja vremena u „dugom srednjem vijeku“; Reinharta Kosellecka – teorija o povijesnim vremenima s njenim glavnim sastavnicama: *Vergangene Zukunft* i *Zeitschichten*. S jedne strane bit će istraženo na koji način Braudel i Le Goff, kao predstavnici škole *Annales*, pristupaju povijesnom vremenu, a s druge strane će se propitati kako Koselleck, kao predstavnik i zagovaratelj njemačke *Begriffsgeschichte*, teorijski obrađuje povijesno vrijeme. Cilj ovog rada jest pokazati kako se mijenjalo poimanje vremena u suvremenoj historiografiji kroz analizu koncepcije i historiografskih djela trojice spomenutih autora te kroz njihovu komparativnu analizu pokušati razjasniti kompleksnost koncepta vremena te njegovog mjesta unutar historijske znanosti.

Ključne riječi: koncept vremena, historijska znanost, Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Reinhart Koselleck, *longue durée*, „dugi srednji vijek“, *Theorie der geschichtlichen Zeiten*, *Vergangene Zukunft*, *Zeitschichten*

ABSTRACT

The main aim of this paper is the perception of time i.e. the concept of time in the contemporary historiography. Time is one of the most important concepts in history, so the focus of this paper will be the analysis of theories by three historians who challenged the traditional paradigms of time in the post-World War II period: Fernand Braudel – a three-tiered view of historical time – *histoire événementielle*, *conjoncture* and *longue durée*; Jacques Le Goff – complex perceptions of time in the „Long Middle Ages“; Reinhart Koselleck – a theory of historical times and its main components: *Vergangene Zukunft* and *Zeitschichten*. I will explore the approach to historical time as conceived by the prominent figures of the *Annales* school, Braudel and Le Goff. In addition, I will examine how Koselleck, a member and proponent of the German *Begriffsgeschichte*, conceives historical time in his theories. Moreover, I will analyze the concepts and the historiographical works of the three aforementioned authors in order to show how the notion of time has changed in contemporary historiography. I will also attempt to clarify the complexity of the concept of time and its place within history as an academic discipline by comparing the three of them.

Key words: concept of time, history, Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Reinhart Koselleck, *longue durée*, „Long Middle Ages“, *Theorie der geschichtlichen Zeiten*, *Vergangene Zukunft*, *Zeitschichten*

1.0. UVOD

1.1 Uvodne napomene

Prije same analize potrebno je na početku definirati ključne pojmove i metode korištene pri izradi ovog rada. Ponajprije se valja osvrnuti na korištenje pojmova „povijest“ i „historija“. U radu se, prema Mirjani Gross, pod „povijesti“ smatra povijesna zbilja, dok „historija“ i „historijska znanost“ označavaju humanističku disciplinu koja se bavi poviješću.¹ U drugom poglavlju o Fernandu Braudelu, bit će korištena terminologija vezana za Braudelovu koncepciju vremena kako ju upotrebljava Cheng-Chung Lai – vremenske predodžbe prema njemu su: *histoire événementielle* (događajna povijest) ili *le temps court* (kratki događaji), *conjuncture* (konjunktura) i *longue durée* (dugo trajanje), dok je prostorna predodžba *économie-monde* (ekonomija-svijet).² Valja napomenuti kako se Braudelove vremenske predodžbe u hrvatskim prijevodima prevode na nekoliko načina, iz čega je vidljivo da ne postoji ustaljeno terminološko pravilo. Stoga će se koristiti ili francuski izvorni termini ili prijevodi koji se smatraju ipak više ustaljenima u literaturi: *longue durée* – „proces dugog trajanja“ ili „dugo trajanje“, dugoročni događaji; *conjuncture* – „konjunktura“, srednjoročni događaji; *le temps court* ili *histoire événementielle* – „događajna povijest“, kratki događaji, kratkoročni događaji. Braudelova prostorna predodžba *économie-monde* se u hrvatskom prijevodu prevodi na nekoliko načina (ekonomija-svijet ili ekonomijasvijet) iz čega je također vidljivo da ne postoji ustaljeno terminološko pravilo. Stoga će u ovom radu biti korišten ili francuski izvornik – *économie-monde* ili hrvatski prijevod „ekonomija-svijet“. Braudelov termin *histoire totale* se u hrvatskom prijevodu prevodi kao „totalna historija“ te će se u ovom radu koristiti ili francuski izvornik ili hrvatski prijevod.

Potrebno je definirati i terminologiju korištenu u četvrtom poglavlju o Reinhartu Kosellecku. S obzirom da Koselleckova djela većinom nisu prevedena na hrvatski jezik³ te je sama terminologija dosta kompleksna, njegove će se termine koristiti najčešće u njemačkom izvorniku ili u doslovnom hrvatskom prijevodu: *Vergangene Zukunft* – „prošla budućnost“;

¹ Mirjana Gross, *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1976.); Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, (Zagreb: Novi liber, 1996.).

² Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, *Pro tempore* 7/8-9 (2010-2011), 84-104.

³ U časopisu *Quorum* preveden je Koselleckov članak iz *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* vidi: Reinhart Koselleck, „O raspoloživosti povijesti“, *Quorum* 6/4 (31) (1990), 248-259. Usp. „Deset godina od smrti povjesničara Reinharta Kosellecka“, <http://www.historiografija.hr/news.php?id=3877> (posjećeno 06. 09. 2019.).

Zeitschichten – „vremenski slojevi“ ili „razine povijesnog vremena“; *Sattelzeit* – „prijevojno vrijeme“ odnosno „tranzicijski period“; *Neuzeit* – „novo vrijeme“, „novi vijek“ ili rjeđe „novo doba“; *Epochenschwelle* – „granica“ ili „prag“ epohe; *Erfahrungsraum* – „prostor iskustva“; *Erwartungshorizont* – „horizont isčekivanja“; *Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigen* – „istovremenost neistovremenog“; *Theorie der geschichtlichen Zeiten* – „teorija o povijesnim vremenima“.

Na kraju ovih uvodnih napomena valja napomenuti kako je sve citate s engleskog, njemačkog i talijanskog jezika, prevela autorica ovog rada.

1.2. Definiranje problemskog područja

Predmet istraživanja ovog rada, kako i sam naslov upućuje, jesu poimanja vremena, odnosno koncept vremena, u suvremenoj historiografiji. Vrijeme spada među najvažnije povijesne koncepte, moglo bi se čak reći da je ono ključan koncept historijske znanosti. Njegovim definiranjem bavili su se još od antike, a u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, dolazi do preispitivanja tradicionalne predodžbe o vremenu i postavljanja novih teza o mnogostrukosti povijesnog vremena. Stoga će u ovom radu biti naglasak na analizi teorija trojice poslijeratnih povjesničara čiji su teorijski koncepti zaslužni za preispitivanje tradicionalnih teorijskih paradigmi o vremenu – Fernand Braudel – njegova teorija o trodiobi vremena i „dugom trajanju“, Jacques Le Goff – mnogostrukost poimanja vremena u „dugom srednjem vijeku“ te Reinhart Koselleck - *Theorie der geschichtlichen Zeiten* (teorija o povijesnim vremenima) s njenim glavnim sastavnicama: *Vergangene Zukunft* i *Zeitschichten*. Vremenom su se, upravo zbog njegove kompleksnosti, bavili i drugi poput François Hartoga također pripadnika škole *Annales*, no za potrebe ovog diplomskog rada fokus će ipak biti na spomenutoj trojici autora, dok će Hartog biti ukratko spomenut pri samome kraju. Stoga će se u razradi kroz analizu intelektualnog profila ovih autora, njihovih glavnih teorijskih koncepata te historiografskih djela, pokušati definirati i objasniti njihovu važnost korištenjem metoda intelektualne historije te historije ideja.⁴ U zaključku će se komparacijom Braudelove, Le Goffove i Koselleckove predodžbe o vremenu ukazati na njihove sličnosti i međusobna preklapanja pri promatranju pluralnosti vremena i „processa dugog trajanja“ te na različitosti i

⁴ Valja napomenuti kako je definiranje pojma intelektualne historije kompleksno, granice između pojedinih njezinih usmjerenja veoma su fluidne te se u literaturi o intelektualnoj historiji: „termini intelektualne historije i historije ideja većinom koriste kao međusobno zamjenjive odrednice ili ih se pak dijeli tako da intelektualna historija podrazumijeva izraženiju usmjerenost na kontekst, odnosno socio-političku ukorijenjenost ideja, misli i intelektualnog djelovanja, dok se historija ideja više usredotočava na same ideje.“ Branimir Janković, *Dijalog s povodom 6: Intelektualna historija*, (Zagreb, FF Press, 2013.), 60-61.

specifičnosti svake od teorija. Važnost istraživanja poimanja vremena, postavljenog na ovaj način, leži u činjenici da nedostaje teorijskog i metodološkog promišljanja koncepta vremena u hrvatskoj historiografiji. Stoga se smatra da bi ovaj rad mogao pridonijeti jasnijem uvidu u trenutno stanje u istraživačkom polju te poslužiti kao poticaj za buduće historio grafske radove o poimanju vremena.

1.3. Vrijeme i historija

Kao što je već spomenuto, vrijeme je jedan od ključnih koncepata historijske znanosti. Datiranje, kronologija i periodizacija predstavljaju prije svega predmet istraživanja pomoćnih povijesnih znanosti⁵, ali i bitne teorijske probleme unutar koncepta vremena i historijske znanosti. U ovom će poglavlju stoga ukratko biti riječi o vezi između vremena i historije radi razumijevanja i definiranja koncepta vremena i njegove upotrebe u historijskoj znanosti. Vrijeme se najčešće smatra linearnim – u konstantnom kretanju prema naprijed ili cirkularnim – ponavlja se u određenim vremenskim ciklusima. Važno je razlikovati predmodernu / predindustrijsko i moderno / industrijsko razumijevanje vremena. Bitna razlika između predindustrijskog i industrijskog vremena jest da u predindustrijskom razdoblju nije postojala usuglašena kronologija, zajednički jedinstveni kalendar i mjera vremena.⁶ Vrijeme se mjerilo i koncipiralo na različite načine, samo jedan od mnogih jest religijsko mjerenje vremena koje je posebice dominiralo u srednjem vijeku. Aurelije Augustin utemeljio je prvi teoriju o modalitetima vremena, o diobi na interno i eksterno vrijeme odnosno vječnosti (preduvjet vremenu) i samom vremenu (koje je stvorio Bog).⁷ Tako se u židovskoj i kršćanskoj religiji vrijeme promatra kao linearno, ali s dalekim, nedokučivim krajem, dok je u islamu ili hinduizmu vrijeme shvaćeno kao cirkularno.⁸ Potrebno je istaknuti kako je poimanje i mjerenje vremena proisteklo iz Prosvjetiteljstva te dolazi do razlikovanja kronološkog, prirodnog vremena od povijesnog vremena. U tom se razdoblju razvija mišljenje kako je vrijeme potrebno racionalizirati i kategorizirati, zbog čega se kronologija pokazala ključnim konceptom vremena od samih početaka.⁹ U modernom vremenu dolazi do shvaćanja da je kontrola nad vremenom i prostorom ujedno i kontrola nad povijesti i historiografijom. S

⁵ Vidi: Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija*, (Zagreb: Školska knjiga, 1972.).

⁶ Peter Claus i John Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, (London, New York: Routledge, 2017.), 29.

⁷ Harro Müller, „Constructions of Time in the Literature of Modernity“, u: *Time and History: The Variety of Cultures*, ur. Jörn Rüsen (New York-Oxford: Berghahn Books, 2007.), 93.

⁸ Claus i Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 34.

⁹ Claus i Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 28, 37.

industrijalizacijom, došla je urbanizacija i modernizacija, a s tim i želja za jedinstvenim mjerenjem vremena. Ustaljuje se mišljenje da bez standardizacije vremena i modernizacije mjerenja vremena, događaji, s naglaskom na političkim događajima, se nisu ni mogli dogoditi. Kapitalizam je dodatno ubrzao proces racionalizacije i podjele vremena na sve manje dijelove. Sve to je utjecalo i na shvaćanje i pisanje o vremenu te moderno shvaćanje odnosa prošlosti i sadašnjosti jer se prošlost sve češće koristi za razumijevanje sadašnjosti. Od Industrijske revolucije se također vrijeme počinje promatrati kao linearno i progresivno. Isaac Newton je tako među prvima definirao vrijeme kao matematičko, mjerljivo, apsolutno, jedinstveno te ga dovodi u usku vezu s napretkom.¹⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel u svojoj je filozofiji povijesti uveo dijalektiku vremena i tom pitanju uz koncept „svjetske povijesti“ pridao veliki značaj.¹¹ Nakon njega su slijedili i drugi filozofi, poput Nietzschea i drugih. Početkom 20. stoljeća dolazi do rastakanja univerzalnog i jedinstvenog razumijevanja vremena. Revolucionarni pomak u promišljanju i razumijevanju vremena, dogodio se nakon otkrića teorije o relativnosti (*Relativitätstheorie*) Alberta Einsteina. Prema njemu je vrijeme subjektivno, a ne objektivno i jedinstveno, kako se dotad smatralo, stoga ne postoji samo jedno, univerzalno vrijeme već više različitih subjektivnih vremena razasutih po svemiru. Iako ovakvo njegovo zapažanje nije ostavilo velikog traga na povjesničarsko poimanje vremena, ipak, povjesničari vrijeme počinju promatrati kao promjenjiv proces koji je moguće promatrati iznutra.¹²

Drugu bitnu odrednicu vremena, za povjesničare, čini periodizacija – kategoriziranje povijesnih događaja unutar specifičnih perioda ili epoha. No, tu se odmah nameće pitanje kompleksnosti definiranja tih epoha, njihovog početka i kraja u obliku epohalnih pragova. Koje događaje se može smatrati univerzalnim, na koji način ih se treba vrednovati, koji događaji karakteriziraju i obilježavaju jednu epohu, samo su neka od pitanja na koje povjesničari pokušavaju pronaći odgovore. Temeljitim istraživanjima dolazi do problematiziranja i pokušaja definiranja epoha poput: antike, srednjeg vijeka, reformacije, renesanse i prosvjetiteljstva. Potrebno je istaknuti da je bitno razlikovati povijesne epohe kao faktore povijesnog vremena, od desetljeća i stoljeća kao kronoloških, vremenskih odredbi. Povijesne epohe se ne moraju nužno preklapati s vremenskim odrednicama, jer su one historijski, a ne prirodni konstrukt.¹³ Na to upozorava Arthur Marwick: „[p]eriodizacija,

¹⁰ Claus i Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 28-32, 36-37.

¹¹ Müller, „Constructions of Time in the Literature of Modernity“, 94-97.

¹² Claus i Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 38-39.

¹³ Claus i Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 43-44.

cijepanje prošlosti na dijelove ili periode, je ključno jer je prošlosti u svojoj sveukupnosti opsežna i kompleksna; ali različiti povjesničari će identificirati različite dijelove, ovisno o njihovom interesu i državi koju istražuju.“¹⁴

Iako je vrijeme ključan koncept historijske znanosti, jako malo povjesničara se bavilo isključivo problematiziranjem i teoretiziranjem vremena. Tek nakon Drugog svjetskog rata dolazi do stvaranja teorija o povijesnom vremenu, nakon što je Fernand Braudel definirao svoju teoriju o „dugom trajanju“, čime se otvara prostor za problematiziranje postojanja mnogostrukog vremena.

2.0. FERNAND BRAUDEL

2.1. Biografski podaci i intelektualni profil

Fernand Braudel (1902 – 1985) jedan je od najpoznatijih povjesničara 20. stoljeća te ujedno i predvodnik „druge“ generacije povjesničara okupljenih oko časopisa *Annales d'histoire économique et sociale*.¹⁵ Rodio se u Lorrainei, daleko od Sredozemlja u mjestu Luméville-en-Ornois, dok je kasnije gimnaziju pohađao u Parizu. Želio je biti liječnik, no, otac je za njega bio zamislio karijeru učitelja u školi.¹⁶ Stoga je Braudel svoj put započeo na Sorbonni u Parizu gdje je učio latinski i grčki, a kasnije se zainteresirao i za geografiju i povijest, što je na kraju i završio. Potom je predavao na raznim mjestima: u Alžiru (1924-1932) – gdje je razvio interes za Sredozemlje, Parizu (1932-1935), São Paulu (1935-1937) – koji je utjecao na njega da se opredijeli za povijest, a ne za geografiju, a zatim je otišao na *École pratique des hautes études*.¹⁷ Tada je radio i na svojoj doktorskoj tezi: „[z]apočeo sam je 1923., u klasičnom i zacijelo opreznijem, obliku jedne studije posvećene politici Filipa II.

¹⁴ Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States*, (New York: Oxford University Press, 1998.), 5; Cit. prema: Claus i Marriott, *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*, 44.

¹⁵ Tijekom izlaza (časopis od 1929. uz manje prekide izlazi do danas) časopis je u više navrata mijenjao ime: *Annales d'histoire économique et sociale* (1929.-1938.), *Annales d'histoire sociale* (1939.-1941.), *Mélanges d'histoire sociale* (1942.-1944.), *Annales d'histoire sociale* (1945.), *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* (1946.-1993.) i *Annales. Histoire, Sciences sociales* (od 1993. nadalje). Peter Burke uvodi podjelu na „generacije“ koju u hrvatsku historiografiju donosi Mirjana Gross. Pojedinu generaciju čine predstavnici koje povezuju isti ili slični istraživački interesi. „Prvu“ generaciju (1920-1945) tako čine osnivači časopisa Marc Bloch i Lucien Febvre, „druga“ generacija (1945-1968) traje do revolucionarnih događaja 1968. nakon čega dolazi do razdvajanja „treće“ generacije. Govori se često o „školi Annales“ ili o povjesničarima okupljenima oko časopisa *Annales* jer se radi o skupini francuskih povjesničara koji su radili i objavljivali u spomenutom časopisu. Peter Burke, *The French History Revolution The Annales School 1929-1989*, (Cambridge: Polity Press, 1990.), 1-5, 117. Usp. Gross, *Suvremena historiografija*, 242.

¹⁶ Mirjana Gross, „Brodelijanski svijet“, *Historijski zbornik* 39/1 (1986.), 254.

¹⁷ Filip Šimetin Šegvić, „Fernand Braudel i Dubrovački arhiv“, *Hrvatska revija* 2/17 (2017.), 21. Usp. Gross, „Brodelijanski svijet“, 254.

na Sredozemlju. Moji su je tadašnji nastavnici zdušno poduprli. Oni su je vidjeli u okvirima jedne diplomatske povijesti, prilično ravnodušne prema geografskim osvajanjima, koja nije vodila brigu (...) o ekonomiji i društvenim problemima.“¹⁸ Iz nje će u poslijeratnom razdoblju proizići nešto sasvim drugačije. Na jednom od svojih brojnih putovanja brodom u Europu u potrazi za arhivskim materijalom za svoj doktorat, susreo se s Lucienom Febvreom – uz Marca Blocha osnivača francuskog časopisa *Annales*. Pod mentorstvom Febvrea će svoju inicijalnu temu rekonceptualizirati, kasnije obraniti doktorat te imati pristup časopisu *Annales* koji pod Febvreom zauzima poziciju središnjeg časopisa francuske historiografije. Braudel će postati njegovim nasljednikom i predvodnikom novih istraživačkih interesa „druge“ generacije časopisa. Radeći na doktorskoj disertaciji, putovi su ga doveli i do Dubrovnika, u potrazi za arhivskom građom u tamošnjem arhivu 1930-ih godina. Upravo se tamo zbio bitan trenutak koji će utjecati na Braudelovu koncepciju Sredozemlja. Kada je, prema kasnijem navođenju Paule Braudel (njegove supruge) u gradsku luku uplovio starinski jedrenjak, za kojeg je Braudel komentirao kako upravo podsjećao na one iz vremena Dubrovačke Republike, pred očima mu se otvorio Dubrovnik, Dubrovačka Republika 16. stoljeća kao svjetske trgovačke sile čiji su brodovi plovili po cijelom Mediteranu, ali i izvan njega, povezujući se u jednu golemu sredozemnu trgovačku mrežu. Sam se Braudel često u raznim tekstovima, radovima i autobiografskim zapisima rado prisjećao Dubrovačkog arhiva i važnosti njegovih istraživanja u Dubrovniku za daljnji rad: ondje je naime pronašao uređene spise o brodskoj trgovini, o količini i opremi pojedinih brodova, težini tereta; drugim riječima, sve što je bilo potrebno da izmjeri domete jednog značajnog grada-države na Sredozemlju.¹⁹

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, 1940. godine dolazi drugi važan trenutak u Braudelovom životu, koji će vidno utjecati na njegovu predodžbu vremena. Tijekom rata kao francuski poručnik, biva uhvaćen i zatočen od strane njemačkih vojnika u blizini Lübecka (kasnije je premiještan) te u zatočeništvu provodi punih pet godina. Kao časniku odobren mu je pristup knjižnici i mogao se dopisivati primjerice sa svojim mentorom.²⁰ Vrijeme provedeno u zarobljeništvu, brzina i intenzitet kojom su se mijenjali ishodi rata izvan njega, potaknuli su ga na odmicanje od kratkih, svakodnevnih ratnih događanja. Braudel počinje

¹⁸ Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, sv. 1, (Zagreb:Antibarbarus, 1997.), 16. Usp. Burke, *The French History Revolution*, 32.

¹⁹ Tomislav Brandolica i Filip Šimetin Šegvić, „The Mediterranean, Braudel, Dubrovnik“ u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*, ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 369.

²⁰ Peter Schöttler, „Fernand Braudel as Prisoner in Germany: Confronting the Long Term and the Present Time“, u: *Wartime Captivity in the Twentieth Century: Archives, Stories, Memories* (New York-Oxford: Berghahn Books, 2016.), 108-109.

razmišljati o dugotrajnijim procesima, razvijajući svoju teoriju o procesima „dugog trajanja“, čime će kasnije zadužiti ne samo povijesnu već i društvene znanosti.²¹ Istovremeno je, koristeći se svojim bilješkama, nastavljao raditi na doktorskoj tezi o Sredozemlju i Filipu II; u zarobljeništvu će čak držati i predavanja.²² Nakon rata, 1947. godine, uspješno napokon brani i svoju tezu. Potom je u obliku knjige objavljena po prvi put 1949. godine pod naslovom *La Méditerranée et le monde méditerranée à l'époque de Philippe II* [Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.] na 1160 stranica, što će postati njegovo kapitalno i najčešće analizirano djelo. Radi toga je izišlo i drugo izdanje, 1963. godine te potom 1978. treće i 1979. četvrto izdanje, a u svako od tih novih izdanja Braudel je želio integrirati nove materijale poput karata, slika ili tekstualnih promjena. U predgovoru drugom izdanju, Braudel se osvrnuo na začetke i početke pisanja djela: „*Sredozemlje* ne potječe iz godine 1949., kada je objavljeno, čak ni iz 1947., godine kada sam ga obranio kao disertaciju na Sorbonni. Ono je usvojim grubim crtama bilo utvrđeno, ako već ne u potpunosti napisano 1939., na kraju prve mladosti obasjane *Analima* Marca Blocha i Luciena Febvrea, koje je ona izravan plod.“²³ Štoviše, recentna analiza austrijskog povjesničara Petera Schöttlera, koji je proučavao prepisku između Febvrea i Braudela u vrijeme zarobljenišva (iz pravnih razloga nije do sada bila dozvoljena za korištenje), ukazuje na to da je upravo prva verzija rukopisa nastala između 1941. i 1942., a da je u Lübecku Braudel krenuo raditi izmjene i dopune nakon što je zgotovio taj prvi manuskript.²⁴

Da je Fernand Braudel disertaciju smišljao, razvijao i pisao u duljem rasponu svjedoči i njezin naslov. Svi će kasniji naslovi Braudela biti suštinski drugačiji – *Materijalna civilizacija, ekonomija, Gramatika civilizacija, Spisi o povijesti* itd. Samo disertacija i kasnija knjiga nose tradicionalistički naslov; djelomično je razlog tome svakako činjenica da unatoč sve jačoj poziciji Luciena Febvrea i časopisa *Annales* u francuskoj historiografiji, njihov pristup još uvijek nije bio općeprihvaćen ili standard. Na taj način je tradicionalistički naslov svojevrsna obrana od kritika. No, mnogo više, naslov svjedoči o razvitku Braudelove koncepcije: arhivska su ga istraživanja mediteranskog svijeta 16. stoljeća vodila prema svijetu ekonomije i društvenih poveznica, mnogo više negoli prema Filipu II. Tako je napisao

²¹ Filip Šimetin Šegvić, „Fernand Braudel i Dubrovački arhiv“, *Hrvatska revija* 2/17 (2017.), 23; Burke, *The French History Revolution*, 33; Carlos Antonio Aguirre Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu. Dugo trajanje s onu stranu 'življenog' i 'otuđenog' vremena“, *Pro tempore* 7/8-9 (2010-2011), 73.

²² Howard Caygill, „Braudel's Prison Notebooks“, *History Workshop Journal* 57 (2004.), 151-160.

²³ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 20.

²⁴ Peter Schöttler, „Fernand Braudel as Prisoner in Germany: Confronting the Long Term and the Present Time“, u: *Wartime Captivity in the Twentieth Century: Archives, Stories, Memories* (New York-Oxford: Berghahn Books, 2016.), 108-109.

disertaciju u kojoj vladar niti nema posebno prominentnu ulogu niti se u samom narativu javlja često.

Nakon Drugog svjetskog rata na prijedlog Luciena Febvrea od 1949. predaje na *Collège de France* te postaje predsjednikom VI. sekcije Praktične škole za visoke studije, predsjednikom odjela društveno-ekonomskih znanosti na *École pratique des hautes études* (1956-1972), kasnije potom i članom Francuske akademije (*Académie Française*, 1974.) te glavnim urednikom časopisa *Annales* gdje ga 1969. zamjenjuje nova, „treća“ generacija povjesničara okupljenih oko spomenutog časopisa; uredništvo preuzimaju André Burguière, Marc Ferro, Emmanuel Le Roy Ladurie i Jacques Revel – te mladi Jacques Le Goff.²⁵ Braudel je kroz svoja historiografska djela te mentorirajući i utječući na mlađe generacije časopisa, širio ideje „nove historije“ ponajprije na sveučilištima, a potom i među širom javnom publikom, posebno zahvaljujući svom umjetničkom stilu pisanja.²⁶

Braudel je osim već spomenute knjige o Sredozemlju napisao još nekoliko opsegom velikih knjiga kroz koje je pokušao dalje istražiti i dokazati *longue durée* – *Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XVe–XVIIIe siècle* u tri sveska [*Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*] i *L'Identité de la France* [„Identitet Francuske“]. Braudel je sve do smrti 1985. istraživao, sudjelovao na stručnim konferencijama i skupovima te objavljivao radove. Jedna takva konferencija održana je u Châteauvallonu svega mjesec dana prije njegove smrti, njemu u čast. Ondje su se okupili brojni međunarodni povjesničari i stručnjaci, Braudelovi učenici, „nasljednici“ i kolege, a sama konferencija bila je izuzetno produktivna i medijski popraćena. U centru su naravno bile tri teme koje su obilježile Braudellov historiografski rad: Sredozemlje, kapitalizam i Francuska.²⁷

2.2. Konceptcija i definiranje vremena

Nakon kraćeg uvida o samom Braudelu te njegovim životnim iskustvima, trebalo bi pobliže objasniti njegove vremenske predodžbe te kako su one uklopljene u Braudellovo općenito shvaćanje povijesti. Braudel se u svom radu ponajprije nastavlja na prethodna istraživanja socijalne i ekonomske historije Blocha i Febvrea, ali i Ernesta Labroussea; no

²⁵ François Dosse, *New History in France: The Triumph of the Annales* (Chicago-Urbana: University of Chicago Press, 1994.), 140-141.

²⁶ Gross, *Suvremena historiografija*, 241-242; vidi: Peter Schöttler, *Die »Annales«-Historiker und die deutsche Geschichtswissenschaft*, (Tübingen: Mohr Siebeck, 2015).

²⁷ Filip Šimetin Šegvić, „Fernand Braudel i Dubrovački arhiv“, *Hrvatska revija* 2/17 (2017.), 21.

naglasak istraživanja „druge“ generacije povjesničara oko časopisa *Annales* polako prelazi s pojedinaca na istraživanje grupa. Dominantan pristup je onaj strukturalističkih istraživanja ekonomskih i društvenih struktura, koristeći se pritom kvantitativnim metodama serijalne historije. Sve se to, zahvaljujući Braudelovom doprinosu, počinje promatrati u „duljem trajanju“ udaljavajući se od kratkotrajnih događaja, pokušavajući razlučiti različite razine povijesnog vremena. „Cikluse“ Nikolaja Kondratijeva i Labrousseova metoda kvantitativnog propitivanja socijalne historije Braudel povezuje u „konjunkturu“ (ciklična kretanja) te potom prelazi na strukture „dugog trajanja“.²⁸ Razlika Braudelovih istraživanja u usporedbi s prijašnjim predvodnicima časopisa *Annales* je u tome što njegova istraživanja nisu samo ekonomska i socijalna već on pokušava postići širi okvir, uključujući i geografska, demografska, kulturna, politička, religijska, vojna i druga istraživanja – tako pokušavajući doseći „totalnu historiju“ (*histoire totale*). Tako za Labroussea i Braudela polako dolazi do novog shvaćanja vremena gdje ono nije više linearno i fizičko, niti je „statično“, već se unutar povijesnog vremena razlikuju različiti ritmovi i razine, čime je ostavljen dubok trag u suvremenoj historiografiji.²⁹

Kako bi pokazao mnogostrukost vremena, Braudel vremenske predodžbe promatra na tri razine – *longue durée* (dugoročni), *conjuncture* (srednjoročni), *le temps court* ili *histoire événementielle* (kratkotrajni) događaji. Pojam kratkotrajnih događaja Braudel posuđuje i prerađuje od Paula Lacombea i François Siminada koji su o tome pisali na početku 20. stoljeća. Braudel pritom misli na „epizodnu historiju“, na kratke vremenske epizode koje su predmet proučavanja.³⁰ Za Braudela je karakteristično spajanje vremena i prostora u vlastitim povijesnim istraživanjima stoga uvodi i prostornu predodžbu *économie-monde*. Dok bi se, prema njegovom tumačenju, sve te predodžbe zajedno spajale u *histoire totale* koju bi više trebalo promatrati kao metodu povijesnog istraživanja, a manje kao vrstu povijesne predodžbe.³¹ Sve to Braudel opsežno razrađuje u svoja tri kapitalna djela – *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*,³² *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*³³ te nedovršeno djelo *Identitet Francuske*,³⁴ o čemu će kasnije biti riječi.

²⁸ Vidi: Fernand Braudel, *On History* (London-Chicago: University of Chicago Press, 1980.), 30.

²⁹ Gross, *Suvremena historiografija*, 241-243.

³⁰ Immanuel Wallerstein, *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms* (Philadelphia: Temple University Press, 2001.), 136.

³¹ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 84, 95.

³² U ovom radu je korišten hrvatski prijevod: Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, (Zagreb: Antibarbarus, 1997.).

³³ U ovom radu je korišten hrvatski prijevod: Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, (Zagreb: August Cesarec, 1992.).

Kao što je spomenuto, ovakva koncepcija o postojanju različitih povijesnih vremena, ustvari je bila odgovor na okolnosti i događaje izazvane Drugim svjetskim ratom, fokusirane na kratkim, svakodnevnim događanjima na bojištu koje je bilo sve teže pratiti; dok je Braudel provodio vrijeme u zarobljeništvu, činilo mu se kao da je u nekoj drugoj, „usporenoj“ brzini – takvo razmišljanje bilo je poticajno da razvije teoriju od diobi vremena. Tek se udaljavanjem od „kratkog, frenetičkog i svakidašnjeg vremena“ moglo pristupiti sagledavanju vremena iz „jednog manje kratkog“ te zatim „jednog mnogo duljeg vremena.“³⁵ Sam Braudel je u članku „Historija i društvene nauke. Dugo trajanje“ objavljenom u časopisu *Annales* 1958.³⁶ pristupio analizi vremenitosti i pojma „dugog trajanja“. Cilj članka je bio programatski tekst koji bi pod vodstvom povijesti povezo društvene znanosti i ponudio istraživačke mogućnosti. Pritom je želio što preciznije i detaljnije razjasniti mnogostrukost vremena i važnost procesa dugog trajanja ne samo za povijesnu, već upravo i za sve društvene znanosti. S obzirom da u fokusu tradicionalne historiografije, onu koju sljedbenici časopisa *Annales* od samih početaka kritiziraju, stoji „događajna povijest“ – kratki događaji najčešće vezani za političku historiju ili pojedine istaknute osobe, Braudel joj stoga želi suprotstaviti ekonomsku i socijalnu historiju čiji fokus istraživanja jesu cikličke oscilacije te „historija trajnijeg daha“.³⁷

Ipak, Braudel ne izostavlja događajnu povijest u potpunosti i ne smatra kratke događaje nebitnima, već mu je cilj pokazati postojanje nekih dubljih i dužih povijesnih procesa unutar kojih se oni uklapaju i unutar kojih se zatim mogu tumačiti kako bi dobili smisao. On riječ *događaj* tumači kao nešto eksplozivno, nešto što „ne traje dugo, jedva dok se vidi njegov plamen.“³⁸ Kratko vrijeme je ono koje je varljivo baš zbog svoje impulzivnosti i nepredvidljivosti. Prema tome, kratko vrijeme je za njega vrijeme novinara i kroničara, no, valja naglasiti kako ono ne mora nužno biti političko već i ekonomsko i socijalno; za njega politička povijest nije nužno i događajna povijest, samo ovisi na koji način ju se istražuje.³⁹ Braudel želi dodatno pojasniti ovakvo shvaćanje jer po njemu prekid s tradicionalnom historijom nije prekid s istraživanjem kratkog vremena, već se samo težište istraživanja prebacuje s političke na ekonomsku i socijalnu historiju (glavno istraživačko područje poslijeratne škole oko časopisa *Annales* sve do 1960-ih godina), koje nužno zahtijevaju i

³⁴ U ovom radu je korišten engleski prijevod: Fernand Braudel, *The Identity of France*, 2 sveska (New York: Harper Collins Publishers, 1988.-1990.).

³⁵ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 73.

³⁶ U ovom radu je korišten prijevod: Fernand Braudel, „Historija i društvene nauke. Dugo trajanje“, *Časopis za suvremenu povijest* 15/2 (1983.) 99-122. Usp. Wallerstein, *Unthinking Social Science*, 136-137.

³⁷ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 101.

³⁸ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 101.

³⁹ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 101-102.

drugačije metode istraživanja. Stoga do izražaja dolaze kvantitativne metode, većinom posuđene iz ekonomije i sličnih znanosti, koje Braudel smatra bitnima u novijim istraživanjima.⁴⁰ Iz njegovih djela vidljivo je kako Braudel, po pitanju događajne povijesti, stavlja naglasak na ratove, politiku i diplomaciju, a pri detaljnim istraživanjima se služio arhivskom građom iz mnogih europskih i svjetskih arhiva. Iako je u početku bio kritičar događajne historije te je pokušao naglasak staviti upravo na dugo trajanje kao „vrijeme struktura“, u nekim svojim kasnijim djelima, pogotovo u dvjema biografijama španjolskih/habsburških vladara (Filipa II. i Karla V.), sve se više koristio „događajnicom“, ulazeći detaljno u događajnu razinu, povijest osoba iz dana u dan, iz mjeseca u mjesec, iz godine u godinu. Dok se može reći da su te biografije popularizirana djela i usputne knjige koje ne govore toliko o Braudelovom opusu, jedno drugo djelo također odudara – *Identitet Francuske*.⁴¹

Za Braudela pored događajne historije, postoje „društvene konjunktore“, duži ciklički ciklusi koji mogu trajati i do pola stoljeća te služe kao određeni most prema procesima „dugog trajanja“ uz koje veže i pojam *struktura*. Preuzimajući i koristeći se pojmovima iz ekonomije poput „stoljetna tendencija“ te „strukture“ pokušava opisati duže procese korištene pri formiranju historije dugog trajanja.⁴² Ipak, napominje kako je teško spoznati historiju dugog trajanja unutar ekonomske historije jer se unutar nje ipak promjene događaju ciklički, imaju određenu koherentnost, što je kako tvrdi i sam uočio pri istraživanju kapitalizma.⁴³ Kritizira one povjesničare koji ne mogu prihvatiti usporenost vremena, nekada čak i „na granici pokretnog“, misleći pritom na klimatske i geografske promjene.⁴⁴ Radi jasnijeg razumijevanja društvene stvarnosti, uvodi i pojam „model“, smatrajući ga sredstvom za razumijevanje neke strukture, te se – uspoređivanjem te strukture sa sadašnjosti i vraćanjem iste u prošlost – može doći do razumijevanja društvene strukture. Ti modeli i matematička istraživanja istih, po njemu, ne mogu biti monotona već bi trebalo sukobiti kratko i dugo trajanje zbog čega i dolazi do postojanja različitih povijesnih ritmova i preklapanja povijesnih struktura.⁴⁵

Braudel u članku uz pojam „dugog trajanja“ povezuje razne primjere i pojmove te tvrdi kako je čovjek „zatvorenik klima, vegetacija, životinjskog svijeta, kultura (...) od koje se

⁴⁰ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 102.

⁴¹ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 90.

⁴² Braudel, „Historija i društvene nauke“, 104.

⁴³ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 105.

⁴⁴ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 106.

⁴⁵ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 116-117.

ne može odvojiti bez opasnosti da sve poremeti“⁴⁶, pokušavajući ukazati na važnost duljih procesa. Za samo dugo trajanje tvrdi kako se „tako predstavlja kao neugodan, kompliciran, neobičan nosilac uloge,“⁴⁷ ne dajući jasnu definiciju što pod time točno misli. To je uostalom jedna odlika ranijih (naročito Febvrea) i kasnijih povjesničara oko časopisa *Annales*; oni su svoje teorijske postavke koristili kao koncepcije za istraživanja u praksi, pa nisu imali potrebu jasno razjašnjavati svoje teorijske modele koji su tome posljedično često djelovali kao „maglovite“ koncepcije. No, u predgovoru *Sredozemlja* dugo trajanje Braudel tumači kao „jednu gotovo nepomičnu povijest, povijest čovjeka u njegovim odnosima s okolinom koja ga okružuje; jednu polaganu povijest koja teče, koja se transformira, sastavljenu često od upornih povrataka, ciklusa koji se bez prestanka ponavljaju. Nisam želio zanemariti tu povijest, gotovo izvan vremena...“⁴⁸ Braudel uvijek napominje važnost klimatskih promjena pri promatranju dugog trajanja, ali to ne uspijeva detaljnije dokazati, zato jer klimatologija tada još nije bila razvijena i budući da to nije bila njegova uža stručnost; mnogo lakše je klimu povezivao s geografskim promjenama, vjerujući u potpunosti u teoriju mlaznih struja. Dok je u *Sredozemlju* dugim trajanjem označio klimatske i geografske promjene, kao gotovo nepokretna vremena, u *Materijalnoj civilizaciji* taj pojam označava razdoblje od nekoliko stoljeća (od 15. do 18. st.) koja bismo prije mogli protumačiti kao društvene i gospodarske promjene, konjunktura.⁴⁹

Iako nije nužno povezano s vremenskom koncepcijom, potrebno je razjasniti i Braudelovu prostornu predodžbu radi razumijevanja suodnosa vremenskih predodžbi s prostornima u Braudelovim djelima. *Économie-monde* („ekonomija-svijet“) jest Braudelova prostorna predodžba kojom on pored dotadašnjeg mišljenja, kako su za shvaćanje prošlosti bitni politika i kultura, dodaje novu točku, a to je gospodarski svijet, ekonomija.⁵⁰ Pojam *économie-monde* Braudel je vjerojatno posudio od njemačkih geografa/povjesničara, poput Fritza Röriga, na koje se često referirao: „ne očekivan i ne baš podoban izraz u francuskome jeziku koji sam u nedostatku boljega i ne baš odveć logično skovao, kako bih preveo posebnu uporabu njemačke riječi *Weltwirtschaft*.“⁵¹ Ali on razlikuje dvije stvari – *économie-monde* kao mrežu gospodarskih razmjena te *économie-mondiale* kao svjetsko gospodarstvo. Braudel

⁴⁶ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 104.

⁴⁷ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 106.

⁴⁸ Braudel, *Sredozemlje* sv. 1, 17

⁴⁹ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 87-88; Fernand Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća – Strukture svakidašnjice*, svezak 1. (Zagreb: August Cesarec, 1992.), 11-13.

⁵⁰ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 85.

⁵¹ Citat preuzet iz: Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 93.

je u *Sredozemlju* želio napraviti ekonomski model (svojevrsan ekonomski mikro-svijet) koji bi se onda mogao primijeniti u bilo kojem razdoblju i na bilo koje gospodarstvo, no, nedostaju mu glavne značajke i pravila *économie-monde* kako bi to bilo izvedivo. Ipak, u *Materijalnoj civilizaciji* je pojam *économie-monde* bolje razrađen, pokušavajući dati i određena pravila i primjere iz povijesti, ali ta pravila bi se, kao i u slučaju vremenske predodžbe, prije mogla smatrati smjernicama negoli bilo kakvim zakonitostima.⁵²

Sve ove spomenute predodžbe prema Braudelu zajedno tvore „totalnu historiju“ čime Braudel ustvari povijest razmatra unutar vremena i prostora, unutar „ukupnosti“ što je želio pokazati i u svojim historiografskim djelima, posebno u *Sredozemlju*.⁵³ Za totalnu su historiju najvažniji faktori interdisciplinarnost – za koju se Braudel uvijek zalagao, multiperspektivnost – povijest je potrebno promatrati iz različitih perspektiva, te je potrebno povezati vremenske dimenzije s prostornom.⁵⁴ To je Braudel želio naglasiti i u članku „Historija i društvene nauke“ gdje započinje konstatacijom: „[p]ostoji opća kriza nauka o čovjeku [jer su, op. aut.] preopterećene vlastitim napretkom.“⁵⁵ Smatra kako se društvene znanosti međusobno nadmeću, kako se raspravlja kome koja područja istraživanja pripadaju, kako se govori gdje je granica koje od njih te da svaka želi za sebe „obuhvatiti društveno u njegovoj cjelini u njegovu *totalitetu*.“⁵⁶ Braudelovo zalaganje za totalnu historiju također je vidljivo iz tvrdnje „[z]a mene je historija zbir svih mogućih historija (...). Po mome mišljenju jedina zabluda bila bi izabrati jednu od tih historija, isključivši ostale.“⁵⁷ Velik broj drugih stručnjaka i kritičara se po tome nije slagao s Braudelom, misleći da totalna historija nije moguća ili ostvariva. To je jednim dijelom i opravdano, jer je potrebno imati razna znanja iz više struka – što se teško može postići ili očekivati, kako i sam Braudel pokazuje na područjima na kojima nije ekspert.

Kao i kod brojnih drugih povjesničara, i za Braudela je vrijeme i razdioba vremena ključni temelj povijesne znanosti. Njegove rasprave u suštini trebaju potaknuti promjenu u tumačenju i formuliranju povijesnog vremena, no on ta saznanja želi prenijeti i na druge društvene znanosti.⁵⁸ Iako povijesna znanost često preuzima spoznaje, metode i strukture od srodnih znanosti, Braudel smatra da i povijest – kao jedna od najstarijih – ima što za ponuditi, a to je baš spoznaja o pluralizmu društvenog vremena te „izuzetna vrijednost dugog

⁵² Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 91-92.

⁵³ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 85.

⁵⁴ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 95.

⁵⁵ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 99.

⁵⁶ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 99.

⁵⁷ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 106.

⁵⁸ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 106.

vremena.⁵⁹ Kako i sam navodi, članak o dugom trajanju je i upućen kolegama stručnjacima drugih društvenih disciplina ne bi li ih se potaknulo na razmišljanje da i oni pokušaju nešto uzeti i preuzeti od povijesne znanosti. Kritizira one društvene znanosti, poput empiričke sociologije, koje zaziru od povijesnih istraživanja fokusirajući se na kratkotrajne događaje i istraživanje živoga te one „nauke o komunikaciji“ koje se koriste „matematičkim formulacijama kvaziizvanvremenskih struktura“ baš zbog činjenice jer teško prihvaćaju istraživanja duljih procesa.⁶⁰ No, kako tvrdi Braudel, iako neke znanosti poput sociologije, psihologije i ekonomije, pokušavaju, niti jedna društvena znanost ne može izbjeći povijesnom vremenu budući da je sadašnjost nužno povezana s tumačenjem prošlosti. To dodatno naglašava citirajući Febvrea: „historija, nauka prošlosti, nauka sadašnjosti.“⁶¹ Braudel želi dovesti u međuodnos povijest i sociologiju nastojeći tako pokazati da je baš vrijeme dugog trajanja ono vrijeme koje može povezati i služiti svim društvenim znanostima, iako će sociolozi socijalno vrijeme smatrati zasebnom dimenzijom, koju se puno prije i lakše može promatrati i sinkronijski i dijakronijski nego povijesno vrijeme.⁶² Upravo je 1950-ih godina, nakon Drugog svjetskog rata, u Francuskoj (i drugdje) preispitivana uloga historijske znanosti i društvenih znanosti uopće. Braudel je itekako svjestan da njegova koncepcija historije, dapače sve društvene znanosti, mogu lako biti dovedene u pitanje, dovede li se u pitanje njihova društvena korisnost i povezanost sa sadašnjošću ili problemima sadašnjosti. Stoga je njegov prijedlog upućen društvenim znanostima koje bez povijesti ne mogu, prema njemu, jednako kao što ni historiografija ne može biti izolirana znanost.

Međutim, u svojim „spisima o povijesti“, koji se mogu shvatiti kao konceptualno i metodološko preispitivanje vlastitog rada, Braudel je ponudio i nešto drugačije shvaćanje. Prema tom objašnjenju, dugo trajanje čine nekoliko „ključeva“: prvi, uvodni je tzv. „sekularna varijacija“ odnosno „sekularna tendencija“, izvodeći je iz ekonomskih dugoročnih vremenskih varijacija, ali ne ulazeći u dubinu. Drugi, prema samom Braudelu daleko korisniji „ključ“ su – strukture: „(...) ta riječ dominira probleme *dugog trajanja*. Pod *strukturuom*, promatrači društvenih pitanja misle na organizaciju, koherentnu i prilično ustaljenu seriju odnosa između stvarnosti i društvenih masa. Za nas povjesničare, struktura je dakako

⁵⁹ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 100.

⁶⁰ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 107.

⁶¹ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 110.

⁶² Braudel, „Historija i društvene nauke“, 120-122. Usp. Alain Maillard, „Die Zeiten des Historikers und die Zeiten des Soziologen. Der Streit zwischen Braudel und Gurvitch – wiederbetrachtet“, <https://journals.openedition.org/trivium/4048> (posjećeno 25.07.2019.).

konstrukt, arhitektura, ali prije svega ona je stvarnost koju vrijeme upotrebljava i zloupotrebljava unutar dugih razdoblja.⁶³

2.3. Analiza glavnih koncepata

Nakon ocrtavanja ključnih Braudelovih predodžbi, postavlja se pitanje: kako su one stvarno prezentirane i vidljive u njegovim djelima? Kao poticaj na razmišljanje započet ćemo s tvrdnjom Cheng-Chung Laija koju je iznio u svom članku o Braudelovoj metodologiji smatrajući kako je „*Sredozemlje* prikazalo njegove ključne predodžbe gotovo savršeno, *Kapitalizam* je bio manje uspješnim, a „Francuska“ je razočarala.“⁶⁴ Stoga će u daljem poglavlju biti riječi o glavnim idejama Braudelovih djela te će se kroz njihovu analizu pokušati ispitati koliko je ova Laijeva tvrdnja točna.

2.3.1. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*

Braudel u svom djelu *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* prikazuje Mediteran kao cjelinu opisujući razvijena društva Zapada, zatim Balkan te osmanske i arapske teritorije. U središtu djela jest suodnos vremena i prostora Sredozemlja u 16. stoljeću u kojem se ono dotiče raznih susjednih područja Europe i Atlantika, točnije, naglasak je na „dugom“ 16. stoljeću s određenim epizodama iz srednjeg vijeka te 17. i 18. stoljeća. Što čini Sredozemlje za Braudela? U samom predgovoru Braudel nas upoznaje sa svojom koncepcijom: „[n]etko će pomisliti da bi mi koji jednostavniji primjer od Sredozemlja nedvojbeno pružio bolje mogućnosti da naznačim te veze povijesti i prostora, tim prije što je prema ljudskim mjerilima Unutrašnje more 16. st. bilo veće nego što je danas (...). Sredozemlje nije *jedno* more, to je 'skup morâ', morâ nakrcanih otocima, ispresijecanih poluotocima, okruženih razvedenom obalom. Njegov je život pomiješan sa zemljom, njegova je poezija uglavnom rustična, njegovi su mornari istodobno i seljaci; ono je more maslinika i vinograda kao i uskih čamaca na vesla ili trbušastih brodova trgovaca, njegova se povijest ne može više odijeliti od zemaljskog svijeta koji ga okružuje.“⁶⁵ Kao što možemo vidjeti iz navoda, Braudel Sredozemlje vidi kao jednu kompleksnu cjelinu (mikrokozmos) u kojoj se spajaju vrijeme i prostor, zemlja i more, zbog čega ju je teško sagledavati samo proučavanjem segmenata jer se tako gubi šira slika. Radove koji i dalje u fokusu imaju samo neke segmente, i sam Braudel sagledava kritički tvrdeći: „[p]reviše tih studija govori zastarjelim jezikom (...).

⁶³ Braudel, *On History*, 30-33.

⁶⁴ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 84.

⁶⁵ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 14.

Ono što njih zanima nije golemo more već onaj maleni kvadratić iz njegova mozaika, ne njegov uzburkani život nego djela vladara i bogataša. Prašina sa sitnih vijesti neusporedivih s moćnom i polaganom poviješću koja nas zaokuplja“,⁶⁶ pritom misleći na radove tradicionalne historiografije, fokusirane na događajnu i političku historiju. Iz ovih ovdje iznesenih ulomaka Braudelovog djela, vidljiv je također njegov specifični, skoro pjesnički stil pisanja o kojem mnogi povjesničari govore te koji navodi čitatelja na daljnje čitanje *Sredozemlja*.

Ovo je prvo djelo u kojem uvodi svoju vremensku koncepciju pa već na početku napominje kako je knjiga podijeljena na tri dijela, jednako kao što dijeli i vrijeme na tri kategorije. Prvo vrijeme je nepokretno (*le temps quasi immobile*), najduže odnosno „dugo trajanje“ i ono obilježava suodnos čovjeka i okoliša. Braudelovim riječima: „[p]rvi dio obrađuje jednu gotovo nepomičnu povijest, povijest čovjeka u njegovim odnosima s okolinom koja ga okružuje; jednu polaganu povijest koja teče, koja se transformira, sastavljenu često od upornih povrataka, ciklusa koji se bez prestanka ponavljaju. Nisam želio zanemariti tu povijest, gotovo izvan vremena“ niti se „zadovoljiti s onim tradicionalnim geografskim uvodima u povijest.“⁶⁷ To vrijeme nije statično, ono je ujedno vrijeme ciklusa koji se ponavljaju poput godišnjih doba, koji su djelomično predvidljivi. Drugu kategoriju čine političke, ekonomske i društvene strukture koje su kraćeg, odnosno srednjeg trajanja – konjunktura. Za njih Braudel tvrdi: „[i]spod te nepomične povijesti razlikujemo jednu povijest usporenog ritma: gotovo bismo rekli, kad izraz ne bi odstupao od svoga punog značenja, jednu *socijalnu* povijest, povijest grupa i grupica. Kako ti dubinski valovi podižu sveukupnost sredozemnog života, eto što sam se pitao u drugom dijelu svoje knjige, proučavajući redom ekonomije, države, društva, civilizacije (...) pokazati kako sve te sile iz dubine djeluju na složenom području rata.“⁶⁸ Kako i sam tvrdi tu istražuje države, društva i civilizacije, unutar tih kraćih, ali i dalje dužih vremenskih okvira, gdje zapravo „valovima“ simbolički opisuje i naziva „konjunktura“. Posljednji dio knjige, a ujedno i posljednja vremenska kategorija jest događajna historija – vrijeme političkih i ratnih zbivanja. Taj dio Braudel opisuje kao dio koji „naposljetku, obrađuje tradicionalnu povijest, povijest po mjeri ne čovjeka već jedinice, događajnu povijest Paula Lacombea i François Simianda: površinsko djelovanje, valova koji podižu plime svojim moćnim kretanjem. Povijest kratkih, brzih, nervoznih oscilacija.“⁶⁹ No, iako tvrdi kako je ona „najstrasnija, najbogatija“, ipak upozorava kako se u takvu „još usijanu

⁶⁶ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 15.

⁶⁷ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 17.

⁶⁸ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 17-18.

⁶⁹ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 18.

povijest“ ne smijemo pouzdavati baš iz tih razloga, jer je karakterizira impulzivnost i kratkotrajnost te ju je nemoguće jasno razumjeti u trenutku kad se događa.⁷⁰ Iz ovoga je vidljivo kako Braudel smatra da vrijeme treba promatrati na tri razine – da je potrebno razlučiti geografsko vrijeme, društveno vrijeme i individualno vrijeme kako bi se temi moglo pristupiti multiperspektivno.⁷¹ Treba naglasiti da je Braudel, želeći svoje strukture unutar kojih se nalaze ciklusi (konjunktura) razlikovati od Lévi-Straussovog pojma i poimanja struktura, uveo i četvrtu razinu: skoro nepokretno, dugo dugo trajanje, vrijeme – koja „ako postoji“ je „vrijeme kadulja“ (misli se na brzinu promjena), u koje uključuje Straussove strukture.⁷²

Nakon uvida u Braudelovu koncepciju vremena, kako je postavlja na samom početku djela, potrebno je analizirati na koji način je ona vidljiva u tri dijela *Sredozemlja*. U prvom dijelu *Udio sredine* Braudel istražuje društva i kulture u planinama, ravninama, na moru, obali, poluotocima i otocima, ali i u pustinji. Ti prostori i njihova društva se fizički, ekonomski i kulturno razlikuju, neki žive od zemlje i lova, a neki od pomorstva i ribolova. Također treba razlikovati svijet na Zapadu, pod španjolskom vlašću te Istok kojim vladaju Osmanlije što najviše dolazi do izražaja pri sukobu spomenutih kultura – u ratovima ali i suradnji, pri trgovini. Unatoč različitostima, Sredozemlje prema Braudelu ostaje fizički, društveno i ekonomski jedinstvena cjelina pa tako tvrdi da je Sredozemlje „prije 'skup morâ' nego cjelovita morska masa“⁷³. Sam Braudel prvi dio knjige dijeli na tri poglavlja koja „govore o raznolikosti mora i šire njegov prostor u daljine. Može li se, pod tim uvjetima, govoriti o fizičkom jedinstvu mora (4. poglavlje, *Klima*) – ili o ljudskom i nužno povijesnom jedinstvu (5. poglavlje, *Putovi i gradovi*)? To su etape jednog dugog uvoda koji ima nakanu nacrtati lica i lice Sredozemlja kako bi se svladala i bolje shvatila, i koliko je moguće, njegova raznobojna sudbina.“⁷⁴ Uspoređujući Braudelov opis procesa dugog trajanja u samom Predgovoru te zatim analizirajući poglavlja kroz koja se razrađuje, moguće je zaključiti kako Braudel ne daje točnu definiciju što je za njega *longue durée*, on to naziva „skoro nepokretnom povijesti“, duljim razdobljima često zalazeći u vrijeme prije i nakon 16. stoljeća. Kritizirajući tradicionalnu geografiju želi kazati kako to nije samo geografski pregled ravnica, planina, obala i pustinje već neka vrsta međudnosa vremena i prostora. Sagledavajući sve

⁷⁰ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 18.

⁷¹ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 18.

⁷² Braudel, „Historija i društvene nauke“, 116; Wallerstein, *Unthinking Social Science*, 137.

⁷³ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 14.

⁷⁴ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 25.

ovo, dalo bi se zaključiti kako pod „dugim trajanjem“ Braudel u *Sredozemlju* ponajprije smatra geografske odrednice, klimu, dodatnu analizu gradova i putova, sve kako bi se objasnila poveznica fizičkih odrednica nekog prostora s prometnim i trgovačkim. No, „dugo trajanje“ za Braudela označava i „dugo“ 16. stoljeće unutar kojeg promatra sve navedene čimbenike Sredozemlja. Odnos prostora i vremena jedna je od ključnih komponenti u shvaćanju njegove koncepcije. Kao „gospodar historijske geografije“⁷⁵, Fernand Braudel razumije da se promjene događaju i izvan očitih političkih ili društvenih okvira; primjećuje ekološke promjene fizičkog okoliša, faktore tog okoliša u određenom povijesnom razdoblju (npr. odnos grada i šireg zaleđa) te ljudsku komponentu kao izvanjski poticaj promjena okoliša. Njegov odnos prema prostoru, kombiniran sa shvaćanjem različitih vremenskih razina čini ustvari njegovu „geohistoriju“.⁷⁶

Drugi dio *Zajedničke sudbine i sveukupna kretanja* u fokusu stavlja kretanja konjunktura – ekonomska kretanja, gospodarski sustavi, suodnos ekonomije, države i društva te kako one utječu na ratove i koju ulogu imaju u njima. Ti procesi ostaju dugo vremena konstantni, a teško ih se može primijetiti, a odlikuje ih ciklično gibanje različite duljine i trajanja. Braudel to opisuje na ovaj način: „[o]vom knjigom kanimo obuhvatiti povijest individualiziranijeg ritma više nego dugo trajanje: povijest skupina, zajedničkih sudbina i sveukupnih kretanja. Naime *društvenu povijest* u kojoj sve polazi od čovjeka, od ljudi, a ne od „stvari“ (...). Ona se zanima za društvene strukture, dakle, za mehanizme koji se sporo troše (...) miješa ono što se u našem žargonu zove *struktura* i *konjunktura*, nepokretno i pokretno, sporost i preveliku brzinu.“⁷⁷ Iz njegovog je navoda vidljivo kako se u drugom dijelu bavi srednjoročnim događajima naglašavajući kako „ne postoji *jedna* konjunktura, nego *više* konjunktura“⁷⁸, postoje ekonomske i neekonomske te ih pokušava definirati suprotstavljajući im strukture (poput dugog trajanja) koje su nepomične, dok bi konjunktura trebale biti pokretljive i mjerljive u kraćem vremenskom okviru.⁷⁹ No i u ovom slučaju treba napomenuti kako nema jasne odrednice koliko koja konjunktura traje niti na koji se način ona kreće, samo se navodi da ih se povezuje s trgovinom, ekonomijom, državom i društvom;

⁷⁵ Pierre Chaunu, „L'histoire géographique“, *Revue de l'enseignement supérieur* 54/55 (1969.), 67-78, cit. prema: Alan R. H. Baker, *Geography and History: Bridging the Divide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003.), 22.

⁷⁶ Baker, *Geography and History*, 21-22.

⁷⁷ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 1, 393.

⁷⁸ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 2, 259.

⁷⁹ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 2, 265. Usp. Braudel, *On History*, 30-33.

slična kritika u više je navrata iznesena i za *Materijalnu civilizaciju*.⁸⁰ Ipak, Braudel završno napominje kako „Konjunktorno objašnjenje, čak iako se ponavlja na svojim različitim stupnjevima, ne može biti potpuno i neopozivno. Ono je međutim, *jedno* od potrebnih objašnjenja i korisno ispunjenje obveze,“⁸¹ čime se djelomično i ogradio i opravdao ako bi neki dijelovi njegovog shvaćanja bili pogrešni ili drugačiji od onoga što je u samom uvodu iznio.

Treći dio *Događaji, politika i ljudi* obuhvaća kratke političke događaje – sporazume, ratove, vladare. Sam navodi: „[m]nogo sam oklijevao da li da objavim ovaj treći dio u znaku događaja; on se nadovezuje na jednu otvoreno tradicionalnu povijest.“⁸² No napominje kako je za razumijevanje globalne historije potrebno i tu razinu promotriti, a ne se samo zadržavati na istraživanju struktura. Pri napomenama uz treći dio, Braudel jasno ističe i upozorava da događajnu povijest ne smatra nevažnom, već želi istaknuti kako je svaki odabir događaja koje se želi prikazati u svojem istraživanju nužno selektivan, čime se postavlja pitanje je li to onda ocrtava „jednu valjanu povijest“. To po njemu može biti moguće, „ali pod uvjetom da smo svjesni da je ta povijest jedan izbor među samim događajima, i to barem iz dvostrukog razloga.“⁸³ Braudel po pitanju događajne povijesti zaključuje kako ona nije nebitna, no ima malo, ako i niti malo utjecaja na povijesna kretanja. Prema njemu „uvijek na kraju prevladava dugo vrijeme. Vrijeme, poricatelj mnoštva događaja, svih onih koje ne može uvući u svoju vlastitu struju i koje nemilosrdno odbacuje, ograničava slobodu ljudi i udjel same slučajnosti“, zbog čega on sebe naziva *strukturalistom*.⁸⁴ Pritom Mirjana Gross upozorava da, unatoč jasnoj podjeli *Sredozemlja* na tri dijela, gdje Braudel svaki dio zasebno detaljno i opširno koncipira i dokazuje, ostaje otvorenim pitanje povezivanja svih tih vremena.⁸⁵

2.3.2. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*

Braudelova *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća* započinje s tumačenjem triju razina kojima će se kroz tri sveska baviti. Ponajprije se osvrće na ekonomiju tržišta, pod koju podrazumijeva „mehanizme proizvodnje i razmjene vezane uz ruralne aktivnosti, i dućane, radionice, trgovine, burze, banke, sajmove i, naravno, tržnice.“⁸⁶

⁸⁰ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 90.

⁸¹ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 2, 265. Usp. Braudel, *On History*, 29-30.

⁸² Braudel, *Sredozemlje*, sv. 2, 271.

⁸³ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 2, 271.

⁸⁴ Braudel, *Sredozemlje*, sv. 2, 619.

⁸⁵ Gross, „Brodelijanski svijet“, 257.

⁸⁶ Braudel, *Materijalna civilizacija – Strukture svakidašnjice*, 9.

Braudel tu također napominje kako „nema *jedne*, već više ekonomija“, a ona koju se radije istražuje jest „ekonomija tržišta“. ⁸⁷ Ta razina se nalazi u središtu, ona je prisilna struktura, a ispod i iznad nje ocrtava još dvije razine. „Nižu“ razinu koja se proteže ispod razina ekonomije i tržišta naziva *materijalnim životom* ili *materijalnom civilizacijom* te ju tumači kao „infra-ekonomiju, tu drugu, neformalnu polovicu ekonomske djelatnosti, onu samodovoljnosti, razmjene proizvoda ili jednostavno posluživanja za tezgom.“ ⁸⁸ Dok ovu „višu“ razinu, koja se razvija iznad ekonomije tržišta, objašnjava kao „društvene hijerarhije“ koje su nejasne, složene; to je za Braudela područje kapitalizma. ⁸⁹ Djelatnost kapitalizma želio je rasporediti u tri kategorije – svakodnevne tržišne djelatnosti, proizvodnja i razmjena unutar nacionalnog tržišta te trgovina na razini svjetskog gospodarstva. Središnja Braudelova teza u *Materijalnoj civilizaciji* jest da su konkurencija i monopoli ustvari ključni činitelji kapitalizma, a ne samo tržište. Monopoli i jesu igrali bitnu ulogu jer su njima uvijek upravljali najjači i najmoćniji posjednici kapitala, a iz čega proizlazi da kapitalizam sa svim svojim čimbenicima, jest proces dugog trajanja. ⁹⁰

U uvodnim napomenama (osim kroz par kraćih komentara ponajviše u predgovoru trećeg sveska) Braudel se više bavi koncepcijom samog djela jer mu je ponajprije cilj opisati koncept „ekonomija-svijet“ i objasniti pojam kapitalizma, što bi onda trebalo biti predstavljeno u dužem trajanju. U analizi svakog od svezaka pokušat će se istaknuti one dijelove u kojima Braudel tumači ili barem daje naznake konceptualizacije vremenske raščlambe kroz *Materijalne civilizacije*. Prvi dio *Strukture sadašnjice* služe za dokazivanje „dugog trajanja“ kroz kulture i ponašanja koja potječu još prapovijesti. Njih Braudel opisuje: „[p]rva je jedna vrsta 'vaganja svijeta' (...) prepoznavanje granica mogućeg u svijetu predindustrije. Jedna je od tih granica golemo mjesto što ga tada zauzima 'materijalni život' ⁹¹, a on je 'obilježen rutinom.“ ⁹² Braudel se tu ponajprije bavi prehranom, stanovanjem, oruđem, odijevanjem, tehnologijom, novcem i životom u gradu. Iako takav pristup nije bio potpuna

⁸⁷ Braudel, *Materijalna civilizacija – Strukture svakidašnjice*, 9.

⁸⁸ Braudel, *Materijalna civilizacija – Strukture svakidašnjice*, 10. Usp. Burke, *The French History Revolution*, 45.

⁸⁹ Braudel, *Materijalna civilizacija – Strukture svakidašnjice*, 10; Burke, *The French History Revolution*, 45.

⁹⁰ Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća – Vrijeme svijeta*, svezak 3, (Zagreb: August Cesarec, 1992.), 723; Burke, *The French History Revolution*, 45; Vidi: Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilization*, (Baltimore: John Hopkins University Press, 1977.).

⁹¹ Braudel, *Materijalna civilizacija – Strukture svakidašnjice*, 12.

⁹² Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 15.

novost u vrijeme kada Braudel objavljuje svoje knjige (prvi svezak izlazi 1967.)⁹³, pokušaj povezivanja različitih lociranih mikrorazina s procesima dugog trajanja jest novitet, jer kako tvrdi sam Braudel: „[o]d XV. do kraja XVIII. stoljeća te se granice nisu mnogo izmijenile“⁹⁴ zbog čega materijalnu civilizaciju treba promatrati i kao ekonomsku civilizaciju.⁹⁵ Ovakvo njegovo stajalište postavlja održivi okvir bavljenja poviješću svakodnevice te materijalnom kulturom; pripadnici „treće generacije“ povjesničara oko časopisa *Annales* taj će okvir širiti ili sužavati (ovisno o perspektivi) istraživanjima mentaliteta i naposljetku otkrivanjem kulturne antropologije set drugačije postavljenih problema koji su u suštini vezani s Braudelovim izvornim razmišljanjem. Naime Braudel upravo preko analize svakodnevnog materijalnog života do 18./19. stoljeća želi dokazati postojanje lokalnih mikrokozmosa koji nisu uvelike određeni kapitalizmom: tek tehnološke promjene u Industrijskoj revoluciji to mijenjaju.⁹⁶ Braudel naime smatra kako je moguće spoznati polje predmoderne ekonomije, njezinu gustoću i kompleksnost samo ako se istraže sve ranije navedene komponente. Kako bi objasnio na koji način svakodnevni događaji mogu biti dio dugog trajanja Braudel u uvodu ističe kako svakidašnji događaj koji se ponavlja te s vremenom postaje općenit, s vremenom postane „struktura“ koja zahvaća društvo u svim slojevima i ima određena obilježja.⁹⁷ U samom zaključku prvog dijela ponovno daje, ne toliko jasno objašnjenje što smatra „dugim trajanjem“: „[m]oju pažnju zadržali su baš ti sljedovi, ti „nizovi“, ta „duga trajanja“: oni ističu linije prolaznosti i horizonte svih onih minulih predjela. Unose u njih neki red, pretpostavljaju ravnoteže, pokazuju neprekidnost.“⁹⁸

Druga knjiga, *Igre razmjene* (po prvi put objavljena 1979.), posvećena je sukobu ekonomije i kapitalizma kao višeg sustava. Braudel je smatrao bitnim objasniti svaki od tih pojmova te njihovo međusobno preklapanje.⁹⁹ Za njega unutar trgovačkog svijeta postoji hijerarhija, na čijem se vrhu nalazi kapitalizam kao model. On tu hijerarhiju stoga želi pokazati i dokazati kroz poglavlja od jednostavnijih prema složenijim što i objašnjava riječima: „[d]akle, u prva sam dva poglavlja *Instrumenti razmjene* i *Privreda prema tržištima*, nastojao opisati tržnice, torbarenje, dućane, sajmove, burze (...). Iduća dva poglavlja:

⁹³ Određene pristupe tim problemima moguće je naći kod niza autora kraja 19. i početka 20. stoljeća, tako primjerice kod H. Pirennea, J. Huizinge i dakako osnivača *Annalesa*, Blocha i Febvrea. Osim toga, Braudel se oslanja i na različite pristupe sociologa, arheologa, etnologa i drugih srodnih stručnjaka.

⁹⁴ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 14.

⁹⁵ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 15.

⁹⁶ Vidi: David Harvey, *Spaces of Global Capitalism: A Theory of Uneven Geographical Development* (London-New York: Verso Books, 2019.), 79-80.

⁹⁷ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 16.

⁹⁸ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 614.

⁹⁹ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 12.

Proizvodnja ili kapitalizam u gostima i *Kapitalizam u svojoj kući* dotiču, na margini opticaja, raznovrsne probleme proizvodnje¹⁰⁰. Tu se također dotiče kapitalizma te ga pojmovno pobliže opisuje, dok „posljednje i doista najnužnije poglavlje *Društvo ili 'skup skupova'* pokušava smjestiti ekonomiju i kapitalizam u opći okvir društvenog realiteta.¹⁰¹ Ovaj svezak jednim dijelom na sličan način pristupa ekonomskim faktorima razvoja od 15. do 18. stoljeća, na koji su oni obrađeni i u *Sredozemlju* te bismo mogli zaključiti kako je u *Materijalnoj civilizaciji* stavljen veći naglasak na konjunkturu, posebice kako bi u trećem svesku mogao obraditi pitanje postojanja više različitih konjunktura.

U trećoj knjizi, *Vrijeme svijeta* (prvi put objavljena 1979.), Braudel nastoji obuhvatiti globalnu historiju u ekonomskim okvirima, a posebno naglašava važnost istraživanja svjetske, a ne samo europske ekonomije, smatrajući da je upravo to ispravan smjer istraživanja.¹⁰² Na početku objašnjava pojam „ekonomija-svijet“ te glavne njegove odrednice. Radi međudnosa vremena i prostora, dotiče se i vremenske podjele, postojanja više različitih vremena, na što i sam naslov ukazuje. Braudel ovako tumači postojanje više vremena: „[o]d ekonomista su nadasve naučili da se vrijeme dijeli na različita razdoblja i da ga tako krotimo (...) ima razdoblja dugog ili veoma dugog trajanja, ima sporih i manje sporih stjecaja prilika, ima brzih skretanja, od kojih su neka časovita, a baš ona najkraća često se najlakše otkrivaju.“¹⁰³ Nakon prva dva sveska, u trećem svesku se osvrće i tumači vrijeme i vremensku podjelu u poglavlju *Podjele prostora i vremena*. Navodi kako se ponovno odlučio za „dugo trajanje“, a zatim to zajedno s pojmom „ekonomija-svijet“ u narednim poglavljima želi i dokazati.¹⁰⁴ Braudel tvrdi: „podijelio sam *vrijeme svijeta* na duga razdoblja koja iznad svega vode računa o susljednim europskim iskustvima. Dva poglavlja (drugo: Venecija, i treće: Amsterdam) govore o *starim ekonomijama urbane dominacije*. Poglavlje IV, koje nosi naslov *Nacionalna tržišta*, bavi se procvatom nacionalnih ekonomija u XVIII. stoljeću, i to prije svega, u Francuskoj i u Engleskoj. Poglavlje V. – *Svijet za Evropu ili protiv nje* – putuje oko zemlje u razdoblju koje nazivamo stoljećem prosvjetiteljstva. Poglavlje VI. *Industrijska revolucija i rast*, koje je moralo biti posljednje, izučava onaj golemi raskol na početku svijeta u kojem još i danas živimo.“¹⁰⁵ Ovo tumačenje moguće je objasniti kao pokušaj dokazivanja procesa

¹⁰⁰ Braudel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća – Igre razmjene*, svezak 2, (Zagreb: August Cesarec, 1992.), 11.

¹⁰¹ Braudel, *Igre razmjene*, 11.

¹⁰² Braudel, *Materijalna civilizacija – Vrijeme svijeta*, 11.

¹⁰³ Braudel, *Vrijeme svijeta*, 10.

¹⁰⁴ Braudel, *Vrijeme svijeta*, 12-13.

¹⁰⁵ Braudel, *Vrijeme svijeta*, 13.

dugog trajanja u trajanju od tri stoljeća, gdje se istovremeno isprepliću stare urbane ekonomije, s nacionalnim – ekonomijama u nastanku, do pojave noviteta u vremenu prosvjetiteljstva te pogotovo nakon industrijske revolucije. No, ponovno iz svega navedenog ostaje pitanje što točno on smatra „dugim trajanjem“, naročito jer se u poglavlju *Ekonomija – svijet prema vremenskim podjelama* većinom bavi raznim vrstama konjunktura. I na tom mjestu konjunktura promatra kao društvena kretanja i kako postoje razne vrste konjunktura, a najčešće misli pritom na one ekonomske, na cikluse koji se kreću od 3 pa do nekih koji traju i 12, 20 ili čak 50 godina.¹⁰⁶ Braudel se ovdje posebno bavi „stoljetnim trendom“ kako on naziva najdulje konjunktura u trajanju od jednog stoljeća te za njih tvrdi da su najmanje istražene i najteže shvatljive što je vidljivo i iz njegovih analiza koje sežu sve do 20. stoljeća jer ovo djelo piše u vrijeme naftne i ekonomske krize koja je pogodila svijet.¹⁰⁷

Braudel u svom drugom djelu u tri sveska *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća* detaljno razvija prostornu predodžbu *économie-monde*, no s vremenskom raščlambom postoje vidljivi problemi jer, za razliku od *Sredozemlja*, ne uspijeva uvesti jasnu podjelu kapitalizma na tri vremenske predodžbe. Također, kapitalizam više pripada domeni ekonomije pa je upitno koliko se može govoriti o procesu dugog trajanja kakvim ga je opisao u *Sredozemlju*, a i on sam se više bavi stoljetnom konjunkturuom kao ekonomskom konjunkturuom. Američki sociolog Immanuel Wallerstein, Braudellov suradnik te osnivač Centra Fernanda Braudela za studije ekonomije, povijesnih sistema i civilizacije u SAD-u 1977. godine, nije se s njime slagao po pitanju pojma „ekonomija-svijet“ jer nije smatrao da je postojao samo jedan ekonomski jedinstveni sustav već da je postojalo više takvih svjetova od kojih se samo jedan uspio održati.¹⁰⁸ Osim toga je pisao i o Braudellovom shvaćanju vremena, razrađujući i neke koncepte odnosno nastojeći uvesti pojam vremena-prostora (*TimeSpace*) za kojeg smatra da je relevantan za shvaćanje Braudela (odrednica ne samo prema vremenu, nego i prostoru kojeg svako vrijeme ima).¹⁰⁹

¹⁰⁶ Braudel, *Vrijeme svijeta*, 75-77.

¹⁰⁷ Braudel, *Vrijeme svijeta*, 81-83.

¹⁰⁸ Gross, „Braudelov svijet“, 259. Usp. Immanuel Wallerstein (ur.), *The Modern World-system in the Longue Durée* (New York: Taylor & Francis, 2004.); Richard E. Lee, „Fernand Braudel and the Fernand Braudel Center“ u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*, ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 23-31.

¹⁰⁹ Wallerstein, *Unthinking Social Science*, 139-140.

2.3.3. *Identitet Francuske*

U djelu *Identitet Francuske*, koje izlazi posthumno i nedovršeno 1986. godine te se stoga mora uzimati s oprezom, Braudel protivno dotadašnjim radovima pozornost usmjeruje na nacionalnu državu – Francusku – od prapovijesti do modernih vremena. Prvobitno je namjeravao napisati četiri sveska, koji bi prikazivali Francusku u dugom trajanju, podijeljenih i prema temama: 1. Prostor i povijest („u znaku geografije“), 2. Ljudi i stvari (Demografija i politička ekonomija), 3. Država, kultura i društvo (na temelju rezultata politologije, kulturologije i sociologije), 4. Francuska izvan Francuske. Knjige nije ipak uspio dovršiti te su samo dva prva sveska objavljena nakon njegove smrti.¹¹⁰ Ti su svesci drugačijeg karaktera od djela tadašnjih povjesničara a naročito treće generacije povjesničara oko *Annalesa*. Zbog činjenice da je knjiga nedovršena i izašla posthumno, teško je reći koliko bi Braudel, sudeći prema prijašnjim praksama rada pripremao rukopis i razvijao materijal: sasvim sigurno bio je i sam svjestan da je vremena manje budući da je knjigu pripremao u poodmakloj dobi, a na njega je utjecao i veliki politički lom u Francuskoj 1980-ih godina dolaskom François Mitterranda (predsjednik Francuske 1981.-1995.), kako neki povjesničari upozoravaju.¹¹¹ No, u suštini Braudelov pristup se vraća korijenima *Annalesa*, vraća se na Febvrea ali i Marca Blocha, utoliko što francusku povijest shvaća neraskidivo povezanu s europskom i utoliko što želi promatrati urbane i ruralne strukture u svojim preklapanjima i suprotnostima. To je vjerojatno i razlog zašto Braudel više pozornosti pridaje događajnoj povijesti iz perspektive političkih zbivanja. U prvoj knjizi obrađuje odnose prostora i vremena – podjelu na pokrajine, pojavu francuskog nacionalnog jedinstva, raspoređenost i strukturu naselja. Želi pokazati kako specifičnost sustava naselja čini jedinstvo Francuske. Drugi dio čine politika, ekonomija i demografija Francuske. Cilj mu je pokazati kako je vrhunac Francuske razdoblje od 10. do 15. stoljeća i u političkom, ekonomskom, društvenom i kulturnom smislu, nakon čega se ekonomski centar premješta na Sredozemlje, a Francuska ostaje izdvojena jer su je mimoišli glavni trgovački putovi. Bavio se i ruralnom ekonomijom te je želio dokazati kako se kapitalizam uvijek javljao u višim slojevima društva dok ruralne strukture promatra kroz

¹¹⁰ Gross, „Brodelijanski svijet“, 260.

¹¹¹ Steven Ungar, „Introduction: Questioning Identity“, u: *Identity Papers: Contested Nationhood in Twentieth-century France*, ur. Steven Ungar – Tom Conley (Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 1996.), 5-6.

povijest uglavnom kao nepomične, stoga lako zalazi u usporedbe trenutne, njemu prezentne ruralne Francuske i sustava starog nekoliko stoljeća.¹¹²

U *Identitetima* je veći naglasak na događajnoj povijesti, a manje na dugom trajanju – iako je prvobitna njegova intencija bila istražiti Francusku u dugom trajanju. Na samom otvaranju knjige piše: „dugo trajanje (prvo i prije svega), heksagon, Europa, svijet – to su razine prostora i vremena s kojima ću se baviti. Uzimajući te razine od početka omogućuje prikazati osnovne usporedbe kroz vrijeme i prostor, sprovesti *eksperimente*, kako ih možemo nasloviti, ali eksperimenti provedeni prema predumišljenoj svrsi, eksperimente koje mogu mijenjati kako želim, tako da variram u temeljnim elementima. Iako Francuska – iz retrospektivne perspektive – počinje imati oblik eksperimentalnog laboratorija za 'međuprostorne i međutemporalne' poredbe, s kojima se ponovno pronalazimo u položaju da promatramo kontinuitete, trendove (neću reći *zakonitosti*), recepcije koje tu povijest-u-dubini pretvaraju u retrospektivnu sociologiju, koja je doista neophodna za društvene znanosti u cjelosti.“¹¹³ Braudel oživljava Blochovu komparativnu historiju riječima: „(...) No postoji samo jedan način da se takvo povezivanje [povijesti i sociologije, op. a.] – pisanjem *komparativne historije*, povijesti koja želi usporediti slično sa sličnim – stanje svih društvenih znanosti, ako ćemo biti iskreni. Tako u sljedećim poglavljima nastojim sagledati čitavu povijest Francuske u svijetlu raznih društvenih znanosti.“¹¹⁴ Na taj način Braudel pokušava smjestiti jednu državu unutar dugog trajanja, primjenjujući ga u mnogo apstraktnijoj kategoriji nego do tada. No, najveći problem u djelu stvara pitanje *économie-monde*. Teško je bilo prikazati Francusku kao *économie-monde* s obzirom da nikada kroz povijest to nije uspjela biti, također, nije uspio dati dobar primjer manjeg *économie-monde* lociranog samo na francuskom području, što naposljetku dovodi u pitanje postojanje totalne historije.¹¹⁵

2.4. Recepcija kod drugih i završna razmatranja

Braudelov članak te njegova djela, počevši od *Sredozemlja*, proizveli su različite reakcije povjesničara i stručnjaka, od onih koji su ga podržali i kasnije slijedili do onih koji su njegove teze potpuno odbacili i kritizirali.¹¹⁶ Među najžešćim kritikama Braudelovog

¹¹² Gross, „Braudelovski svijet“, 249; Burke, *The French History Revolution*, 52-53.

¹¹³ Fernand Braudel, *The Identity of France*, sv. 1 (New York: HarperCollins Publications, 1993.), 21.

¹¹⁴ Braudel, *The Identity* sv. 1, 21.

¹¹⁵ Cheng-Chung Lai, „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“, 97.

¹¹⁶ Burke, *The French History Revolution*, 37-43; u članku: Jack H. Hexter, „Fernand Braudel i Monde Braudellien...“, *The Journal of Modern History* 44/4 (1972.), 480-539.

pristupa, „dugog trajanja“ i njegove knjige *Sredozemlje* ističe se analiza američkog povjesničara J. H. Hextera koji dovodi u pitanje vremensku trodiobu – odnosno arbitrarnost povijesti koja iz takvih perspektiva dominira. Hexterova je kritika bitna jer se ne odnosi samo na interpretaciju i činjenice; on upravo napada Braudelov plan „trajanja“ (vremensku diobu), navodeći da često ne čini Mediteran vidljivim, pa je „konačni proizvod na mnogo mjesta mutan i neprozračan“ a na drugim dijelovima „transparentan, ali iz razloga koji veze nemaju sa samom ukupnom koncepcijom“.¹¹⁷ Prema Hexteru dakle upravo je inzistiranje na dugom trajanju odnosno podjela vremena učinila Mediteran uvelike udaljenim i nejasnim, djelo u kojemu se historijske transformacije ne mogu jasno uočiti unatoč pompoznom nastupanju „problemske historije“.¹¹⁸ Neki su Braudelov tekst o dugom trajanju i njegovu primjenu u djelima smatrali strastvenom obranom historijske znanosti od napada drugih znanosti. Drugi su upravo uvođenje pojma „dugog trajanja“ smatrali korisnim za povijesnu znanost. Analizi samog pojma „dugog trajanja“ se također pristupalo iz nekoliko kutova, jedni su to protumačili kao uzimanje geografskih aspekata u obzir pri istraživanjima, drugi su smatrali da se tako otvorio prostor novoj historiji mentaliteta dok su ga neki ograničili samo na procese ne duže od jednog stoljeća. Kako Carlos Antonio Aguirre Rojas u svom članku ističe: „[g]ovorili su o „geografskom“, „gospodarskom“ i „političkom“ vremenu; podijelili su povijest na polagana (ili gotovo nepomična), pravilna i energična vremena. Pokušali su povijesna zbivanja klasificirati prema kategorijama dugog, srednjeg i kratkog trajanja...“.¹¹⁹ Neki su čak isticali korisnost u smislu pedagoške svrhe, kako bi se učenike lakše naučilo shvaćanju povijesnih događanja. Jedan bitan uvid u pitanje recepcije Braudelove predodžbe vremena daje Aguirre Rojas, koji smatra da se ipak nije pristupalo procesu negiranja Braudelove teorije jer je ona značila određenu vrstu revolucije u dotadašnjem shvaćanju povijesnog vremena. No, baš u toj revolucionarnosti i kompleksnosti leže i glavni problemi, zbog čega je se najčešće nije koristilo u daljnjim istraživanjima u povijesnoj i u društvenim znanostima.¹²⁰ Prema njemu, već u drugoj polovici 19. stoljeća dolazi do drugačijeg shvaćanja vremena, ono postaje nešto što se treba ispuniti kraćim događajima, i većim brojem događaja, a time razdoblje rata zbog velikog broja raznih događaja i promjena postaje razdoblje u kojem su ljudi posebno osjetljivi na kraće događaje te dolazi do zasićenja. Također je teorija

¹¹⁷ Hexter, „Fernand Braudel i Monde Braudellien...“, 532.

¹¹⁸ Hexter, „Fernand Braudel i Monde Braudellien...“, 535-538. Usp. Joseph Tendler, *Opponents of the Annales School* (Basingstroke-New York: Palgrave Macmillan, 2013.), 164-165.

¹¹⁹ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 71-72.

¹²⁰ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 72-73.

relativnosti otvorila put novim tumačenjima vremena jer vrijeme više nije moglo biti apsolutno, univerzalno i jednoznačno za sve, vrijeme postaje nužno povezano s prostorom, mjestom odakle ga se mjeri. Prvi svjetski rat je sa svojim katastrofalnim posljedicama pokazao probleme dotadašnjeg sustava i zacrtao put propitivanja koncepta napretka u razdoblju međuraća. No, preispitivanjem napretka došlo i do preispitivanja modernog građanskog pojma vremena.¹²¹ Aguirre Rojas ustvari smatra da iako je Braudel došao do svoje teorije o mnogostrukom vremenu tijekom i iza Drugog svjetskog rata – što potvrđuju i recentnija istraživanja već spomenutog Petera Schöttlera, to ne bi bilo moguće bez međuratnog razdoblja u kojem su već drugi prije njega pokrenuli pitanje održivosti tradicionalnog poimanja vremena.¹²² U tumačenju Braudela, Aguirre Rojas pronalazi i karakteristike prekapitalističke ideje vremena. Stoga prema njemu Braudelova teorija ustvari povezuje čimbenike predmodernog i modernog tumačenja povijesnog vremena s ciljem nadilaženja te ideje i davanja jednog novijeg tumačenja. Tako po njemu Braudel „uzima ta mnogobrojna, individualna i konkretna vremena“ predmodernog razdoblja te ih u isto vrijeme „nadilazi svojim poimanjem različitih povijesnih trajanja“ jer je za njega vrijeme društveno vrijeme, a ne individualno i time je već samo po sebi mnogostruko.¹²³ Braudel kritizira moderno vrijeme koje želi kontrolirati sve sfere društva, no on ga ne izostavlja niti ga zanemaruje već mu služi kao mehanizam, metoda u službi povijesnog istraživanja, čija je svrha mjerenje i bilježenje povijesnih i društvenih događaja.¹²⁴ Aguirre Rojas stoga zaključuje da je „Fernand Braudel razvio predodžbu o različitim vremenitostima i historijskom vremenu kao reakciju na strah od vremenitosti.“¹²⁵

Braudelova koncepcija vremena pronašla je svoj put i do hrvatskih prostora. Razni su povjesničari pisali i tumačili njegova djela, počevši od Jorja Tadića pa do njegovih učenika i suradnika, ne toliko zato jer je *Sredozemlje* dalo novo svjetlo na promatranje i istraživanje Mediterana (recepција toga djela tekla je parcijalno i sporo na prostoru Jugoslavije – a hrvatski je prijevod došao tek 1990-ih), koliko iz same inicijative Braudela i drugih francuskih i talijanskih stručnjaka da se povežu s povjesničarima u Jugoslaviji.¹²⁶ S njime se još bavio i Bogo Grafenauer, ali je ipak Mirjana Gross u svojim osvrtima i člancima najviše pažnje posvetila Braudelu, dajući mu i zasebno poglavlje naslovljeno „Braudelovo doba“ u svojoj

¹²¹ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 76.

¹²² Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 77.

¹²³ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 78.

¹²⁴ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 78-79.

¹²⁵ Rojas, „Braudelov *longue durée* u zrcalu.“, 74.

¹²⁶ Brandolica i Šimetin Šegvić, „The Mediterranean, Braudel, Dubrovnik“, 372-373.

knjizi *Suvremena historiografija*.¹²⁷ U posljednja dva desetljeća javili su se brojni tumači Braudela, neki nadovezujući se na njegov rad, neki pokušavajući ponuditi novu perspektivu ili općenitu kritiku. Sociolozi (I. Wallerstein), geografi (G. Baker, D. Harvey), povjesničari okoliša odnosno ekohistoričari (P. Horden, N. Purcell, J. McNeill) istovremeno isprepliću kritike i nadovezivanja na Braudela, baš kao što to čine i povjesničari, čak i oni iz najbližeg kruga *Annales*, počevši o Jacquesa Le Goffa i njegove generacije.¹²⁸ Godine 2010. izašao je i zbornik *Braudel Revisited* s glavnom intencijom da se segmenti Braudelovih teza i koncepata preispitaju, vodeći se kritikom da su različite razine vremena i prostora kod njega ipak rijetko jasno međusobno isprepletene.¹²⁹ Braudelu i ostalim povjesničarima ili institucijama oko *Annalesa* se pažnju posvećuje i u novije doba pa je tako nedavno objavljen zbornik *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments* (2019.). Ne samo činjenica da se i u suvremeno vrijeme pišu kritike i preispituju Braudelove teze, već i recentni pokušaji povratka Braudelovoj koncepciji vremena i povijesti te reinterpretacijama u duhu nedavnih događaja i novih trendova u historiografiji, govore dovoljno o tome koliko je Braudel i više od tri desetljeća nakon njegove smrti još uvijek za historiografiju aktualan. Negdje će se Braudela povezivati s počecima ekohistorije odnosno propitivati je li Braudel okoliš shvaćao kao ekohistorijski fenomen,¹³⁰ dok će mnogi drugi debatirati dolazi li do povratka „dugog trajanja“ ili se samo radi o drugačijim pristupima i tumačenjima Braudelovog koncepta. Takvoj raspravi u koju su se uključili mnogi ugledni povjesničari pristupilo se u jednom od novijih brojeva časopisa *Annales* iz 2015. godine, nadovezujući se na History Manifesto David Armitagea i Joa Guidija.¹³¹ Sukladna pitanja otvara i američki povjesničar Dale

¹²⁷ “Mirjana Gross pisala je sustavno o Braudelovim tekstovima, od prvog susreta s povjesničarima oko časopisa *Annales* u Rimu na Međunarodnom kongresu 1955. godine. Pisala je prikaze, teorijske rasprave i osvrtne na Braudela i druge francuske povjesničare, posredujući tako između historiografija. Vidi: Mirjana Gross, „En Route with the *Annales*“, u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*, ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 307-321. O ulozi i važnosti Mirjane Gross u osuvremenjavanju hrvatske historiografije vidi: Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma* (Zagreb: Srednja Europa, 2016.). Braudelu i ostalim povjesničarima ili institucijama oko *Annalesa* se pažnju posvećuje i u novije doba pa je tako nedavno objavljen zbornik *Annales in Perspective: Designs and Accomplishments* (2019.).

¹²⁸ Među najizraženijim obranama Braudela, što je i sam Fernand Braudel u predgovoru nastojao ublažiti navodeći krucijalne utjecaje prve generacije *Annalesa*, ponudio je Trajan Stojanović. Vidi: Traian Stoianovich, *French Historical Method: The Annales Paradigm* (Ithaca-London: Cornell University Press, 1976.).

¹²⁹ Gabriel Piterberg – Teofilo F. Ruiz – Geoffrey Symcox (ur.), *Braudel Revisited: The Mediterranean World 1600-1800* (Toronto: University of Toronto Press, 2010.).

¹³⁰ Vidi: Hrvoje Petrić, „Is Braudel the Predecessor of Environmental History?“ u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*, ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 437-443.

¹³¹ Usp. David Armitage i Jo Guldi, „The Return of the *Longue Durée*: An Anglo-American Perspective“, *Annales, Histoire, Sciences sociales* 70/2 Travanj-Srpanj (2015.), 219-247; Lynn Hunt, „Does History Need a Reset?“, *Annales, Histoire, Sciences sociales* 70/2 Travanj-Srpanj (2015.), 249-254; Christian Lamouroux,

Tomich, razmatrajući praktičnost upotrebe Braudelovog vremenskog modela u svrhu povezivanja različitih historiografskih pristupa, u ovom pogledu Braudela s jedne strane i mikrohistorije kako je tumače talijanski historiografi s druge strane.¹³²

Zaključno bismo mogli reći da Braudelova koncepcija vremena predstavlja revolucionarni pomak u historijskoj znanosti. Vrijeme se otada više ne promatra kao jedinstven i linearan proces već ga se počinje promatrati kao mnogostruk koncept. Teorija o „dugom trajanju“ potaknula je povjesničare da se odmaknu od proučavanja isključivo kratkih i političkih događaja te da sagledaju povijesti i unutar dugoročnih (*longue durée*) srednjoročnih (*conjuncture*) procesa. Važnost Braudelove teorije i historiografskih istraživanja je prepoznata i danas, pa ih tako mnogi revidiraju i primjenjuju u suvremenoj historiografiji. Sada bi se bilo potrebno vratiti na početnu tezu koju je postavio Cheng-Chung Lai u svome članku, te bi se nakon iznesene analize moglo zaključiti kako mu je ipak kritika opravdana, pogotovo ako se u fokus stavi promatranje Braudelovih vremenskih predodžbi unutar njegova tri djela. Kao što se može vidjeti, problem koji proizlazi iz analize Braudelovih historiografskih djela te članka „Historijska nauka i društvene znanosti. Dugo trajanje“ jest činjenica da Braudel nikada nije strogo i detaljno odredio pravila prema kojima se te predodžbe analiziraju, zbog čega nije uvijek jasno na što je točno mislio. Pogotovo budući da se njegova vlastita viđenja nekih predodžbi mijenjaju iz djela u djelo – kako najjasnije pokazuju knjige *Identitet Francuske*. No, također je potrebno napomenuti kako Braudel, kao uostalom i većina povjesničara bliskih časopisu *Annales*, nije bio prvenstveno teoretičar već je svoje predodžbe o vremenu i prostoru razvio tijekom godina arhivskog i terenskog rada, nakon čega je razne bilješke, analize i rukopise slagao u knjige. S druge strane, njegova se kasnija istraživanja manje temelje na analizi arhivske građe, već pokušavaju obraditi veću količinu ekonomskih, društvenih i drugih nizova podataka, u sklopu serijalne historije. Svrha samog članka iz 1958. nije bila postaviti zakonitosti (da se upotrijebi Braudelov izraz) i objasniti predodžbu „dugog trajanja“; Braudel je prvenstveno želio ocrtati svoju integralističku koncepciju, a još važnije, naglasiti nužnost upotrebe takve predodžbe u povijesnoj i ostalim društvenim znanostima kao njihovo uporište. Pa tako Braudel ističe: „[n]e

„Chronological Depths and the *Longue Durée*“, *Annales, Histoire, Sciences sociales* 70/2 Travanj-Srpanj (2015.), 285-291.

¹³² Dale Tomich, „The Order of Historical Time: The *Longue Durée* and Micro-History“ *Almanack* 2 (2011.), 52-65.

tvrdim da sam prethodnim izlaganjem odredio zanat povjesničara – nego samo koncepciju tog zanata.¹³³

3.0. JACQUES LE GOFF

3.1. Biografski podaci i intelektualni profil

Jacques Le Goff (1924-2014) jedan je od najpoznatijih povjesničara srednjeg vijeka. Za njega možemo reći da je postao jedan od osnivača historijske antropologije primjenjujući metode iz sociologije, antropologije i društvenih znanosti na historijsku znanost.¹³⁴ Bio je popularan i poznat i među širom javnosti te su ga pamtili po njegovim nastupima u raznim medijima. Često se pojavljivao na televiziji i na radiju gdje je sudjelovao i vodio tjedni prijenos *Les Lundis de l'histoire* [Povijest ponedjeljkom].¹³⁵ Rođen je u Toulonu gdje je kasnije pohađao osnovnu školu i gimnaziju. Le Goff je volio pričati o svom mjestu rođenja, jer ga je upravo ono navelo na rano razmišljanje o povijesnom konceptu vremena, o imaginarnoj komponenti vremena te o tome kako se vrijeme kroz godine mijenja. Veliku ulogu u promišljanju imaginarnog, mentaliteta, odnosa sjećanja i stvarnosti, imao je i njegov otac, kojeg je smatrao svojim uzorom.¹³⁶ Proživio je Drugi svjetski rat i njemačku okupaciju Francuske zbog čega se seli u Marseille, te ubrzo sudjeluje u Pokretu otpora.¹³⁷ Zatim, 1944. odlazi na *Lycée Louis le Grand* u Parizu gdje 1950. je završio studij povijesti na *L'École Normale Supérieure* i stekao *agrégation*. Usavršavao se nekoliko godina na raznim sveučilištima, počevši od Karlovog Sveučilišta u Pragu, zatim poslijediplomskog studija na Oxfordu, nakon čega je godinu dana otišao u *L'École française de Rome*. Ubrzo je postao asistent na Sveučilištu u Lilleu, a od 1960. godine radio je na poziv Fernanda Braudela na *L'École des Hautes Études et Sciences Sociales* kao asistent. Samo dvije godine kasnije predaje kao profesor na istoimenoj instituciji, a od 1967. član je uredništva časopisa *Annales* te zamjenjuje Braudela, nakon njegovog odlaska, na mjestu ravnatelja institucije od 1972. do 1977. godine.¹³⁸

Le Goff je bio i politički aktivan, stajući uz umjerenu lijevu ili centralno lijevu politiku, no nakon što je tijekom studija u Pragu 1948. doživio komunistički državni udar u

¹³³ Braudel, „Historija i društvene nauke“, 106.

¹³⁴ Joëlle Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, u: *French Historians 1900 – 2000: New Historical Writing in Twentieth-Century France*, ur. Philip Daileader i Philip Whalen, (Oxford: Blackwell Publishing, 2010.), 371.

¹³⁵ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 371.

¹³⁶ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 373-374.

¹³⁷ Zrinka Pešorda Vardić, „In memoriam Jacques Le Goff (1924 – 2014)“, *Povijesni prilozi* 46 (2014.), 440.

¹³⁸ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 374-376.

Čehoslovačkoj zauzeo je kritičnije mišljenje prema socijalizmu i komunizmu. Često je s ciljem širenja ideja časopisa *Annales* i davanja podrške tamošnjim prozapadnim intelektualcima, odlazio u zemlje Istočne Europe. U Poljskoj je bio rado primljen gdje se i sprijatelji s povjesničarom Bronislawom Geremekom, pripadnikom pokreta *Solidarnost*, a tamo je upoznao i svoju buduću suprugu Hanku Dunin Wasowicz. Kada je Europa počela razmatrati ideju stvaranja Europske Unije, podržao je stvaranje takve jedne organizacije ponajprije jer se zalagao i za ljudska prava.¹³⁹ Općenito je imao razumijevanja za probleme svih zemalja Europe te je i u svojim djelima znao isticati važnost jedinstva Europe, čije je korijene vidio u srednjem vijeku.¹⁴⁰ Često se volio baviti i temama novije povijesti pa je tako 2003. pokrenuo veliki projekt *Konstruirati Europu* o njezinoj povijesti. Teško je podnio smrt svoje žene Hanke, zbog čega je nastavljao pisati i raditi čak sve do svoje smrti u Parizu 1. travnja, u 91 godini, 2014.¹⁴¹

Najviše je doprinosa u historiografiji ostavio svojim istraživanjima „dugog“ srednjeg vijeka, intelektualaca, civilizacije, mentaliteta srednjeg vijeka te historijske antropologije. Njegova najznačajnija djela su: *Les intellectuels au Moyen Âge* [Intelektualci u srednjem vijeku] 1957., *La Civilisation de l'Occident médiéval* [Civilizacija srednjovjekovnog Zapada] 1964., *Pour un autre Moyen Âge: temps, travail et culture en Occident* [Za jedan drugi srednji vijek. Vrijeme, rad i kultura na Zapadu] 1977., *La nouvelle histoire* [„Nova historija“] 1978., *La Naissance du Purgatoire* [Rođenje čistilišta] 1981., *L'imaginaire médiéval* [Srednjovjekovni imaginarij] 1985., *La vieille Europe et la nôtre* [Stara i naša Europa] 1994., *Pourquoi découper l'histoire en tranches?* [Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?], 2014. Za svoje zasluge je dobio više nagrada, samo neke od njih su *Grand Prix national d'Histoire* i zlatna medalja Francuskog nacionalnog centra za znanstvena istraživanja. Također je bio dopisni član HAZU od 2000. godine.¹⁴²

¹³⁹ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 379, 390; Pešorda Vardić, „In memoriam Jacques Le Goff“, 440.

¹⁴⁰ Vidi: Hrvatska i Europa; kultura, znanost i umjetnost, ur. Ivan Supičić, sv. 1, *Srednji vijek (VII-XII. stoljeće): Rano doba hrvatske kulture*, ur. 1. sv. Josip Bratulić, et al., (Zagreb: HAZU-AGM, 1997); Jacques Le Goff, „Predgovor francuskome izdanju prvoga sveska edicije HAZU 'Hrvatska i Europa'“, *Hrvatsko slovo* (Zagreb, 11.12.1998.); Jacques Le Goff, *Priča o Europi*, (Zagreb: Školska knjiga, 2002.); Jacques Le Goff *Da li je Evropa stvorena u srednjem vijeku?* (Beograd: Clio, 2010.), prijevod originala *L'Europe est-elle née au moyen âge?*.

¹⁴¹ Ivo Goldstein, „Jacques Le Goff i moja sjećanja na njega“, *Historijski zbornik* 67 (2014), 311; Miroslav Bertoša, „In memoriam Angažirani svjedok vremena prošlog i svojega doba – Jacques Le Goff (1924-2014)“, *Historijski zbornik* 67 (2014.), 313.

¹⁴²Marko Medved, „U spomen na povjesničara Jacquesa Le Goffa (1924. – 2014.)“ *Riječki teološki časopis* 22/2 (2014.), 493.

3.2. Konceptcija i definiranje vremena

Le Goff pripada „trećoj“ generaciji škole časopisa *Annales*, koju u širem smislu čine Jacques Revel, Emmanuel Le Roy Ladurie, André Burguière, Phillipe Ariès, Georges Duby, Pierr Nora i Michel Vovelle. Sebe je smatrao učenikom Marca Blocha (smatrao ga je utemeljiteljem historije mentaliteta), slijedio je korake i Maurica Lombarda te Fernanda Braudela ponajprije zbog njihovog promišljanja konceptata vremena i prostora i njihove funkcije u povijesnoj znanosti.¹⁴³ Jedan od uzora bio mu je i Jules Michelet (1798.-1874.), poznati francuski povjesničar iz 19. stoljeća, ponajprije jer je svojim radom dao doprinos nacionalnoj povijesti te jer je razumijevao da povijest treba sagledavati kroz više aspekata. Le Goff u *Za jedan drugi srednji vijek* opisuje Micheleta kao „čovjeka od mašte, od uskrsavanja, kao što je postalo uobičajeno reći, ali također, što zaboravljamo, čovjeka od arhiva koji ne uskrsava fusnote i fantazme već stvara bića zakopana u dokumente, poput misli okamenjenih u katedrali? Michelet, povjesničar koji (...) nikad bolje ne suosjeća s prošlošću nego u srednjem vijeku.“¹⁴⁴ Slično kao i Michelet, Le Goff želi staviti znanstveni pristup istraživanju arhivske građe u službu „oživljavanja“ povijesti, čime ona postaje više emotivna, više ljudska pored samog gomilanja podataka i činjenica. Njegov stil također sugerira određenu lakoću i prohodnost teksta, iako je sve svoje teze i tvrdnje temelji gotovo isključivo na analizi izvora.¹⁴⁵

Jedan je od prvih koji se posvetio istraživanju mentaliteta, imaginarnog i srednjovjekovne kulturne antropologije, zanimao se i za marginalne skupine, pučku kulturu i običaje. Iako se u djelima često bavio kršćanstvom i Crkvom, Le Goff osobno nije bio vjernik.¹⁴⁶ Želio je pokazati da je povijest u pokretu te se zalagao za povezivanje istraživanja povijesti i geografije – vremena i prostora. Njegovi su radovi u historiografiju unijeli nove metode, proizašle iz francuske antropološke škole, po uzoru na Marcel Maussa i Claude Lévi-Straussa te iz komparativne historije Georgesa Dumézila.¹⁴⁷ Riječima Pierrea Nore „Le Goff

¹⁴³ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 381.

¹⁴⁴ Jacques Le Goff, *Za jedan drugi srednji vijek. Vrijeme, rad i kultura na Zapadu* (Zagreb: Antibarbarus, 2011.), 8. Usp. Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 372-373..

¹⁴⁵ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 372-373; Jacques Le Goff, *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, (London-Chicago: The University of Chicago press, 1980.), vii-viii.

¹⁴⁶ Medved, „U spomen na povjesničara Jacquesa Le Goffa“, 491-492; Gross, *Suvremena historiografija*, 261-263.

¹⁴⁷ Gross, *Suvremena historiografija*, 261-263; Rollo – Koster, *French Historians 1900 – 2000*, 381.

je antropologizirao historiju.¹⁴⁸ Po uzoru na Braudela, smatrao je da na povijest više utječu dugi trajniji procesi nego ratni događaji. Stoga je zastupao tezu o „dugom srednjem vijeku“.¹⁴⁹

Općenito jedna od glavnih Le Goffovih teza koju bi se moglo provući kroz sva njegova djela jest da su tijekom srednjeg vijeka stvoreni temelji modernog doba, da ono nije bilo toliko „mračno“ kakvim ga se smatralo.¹⁵⁰ Miroslav Bertoša tako ističe kako „Le Goffov srednji vijek nije ostao zarobljen u stereotipima karakterističnima za nekadašnje vizije te epohe, već se – zajedno s ljudima i njihovim pogledom na svijet, u dugome trajanju provlače do našega doba.“¹⁵¹

Dva glavna koncepta, za koje bismo mogli reći da Le Goff ocrta u svojim radovima, jesu poimanje vremena iz perspektive ljudi srednjega vijeka te pojam „dugi srednji vijek“. Ovi se koncepti međusobno isprepliću stoga će prvo biti objašnjeno što Le Goff pod svakim od koncepata smatra, koja je njihova poveznica te kako se sve to uklapa u Le Goffov stav prema povijesti. Također će biti provedena analiza koliko je dosljedno Le Goff slijedio i provodio svoje koncepte u svojim kapitalnim djelima, odnosno da li ih je i na koji način, mijenjao tijekom vremena.

Le Goff pitanje vremena općenito objašnjava i dokazuje ispreplitanjem političke, ekonomske, društvene, kulturne i mentalne (imaginarne) razine u srednjem vijeku. Istražujući imaginarno i mentalitet srednjovjekovnog čovjeka, objasnio je kako koncepti koje danas smatramo logičnima, nisu tako funkcionirali u srednjem vijeku, ponajprije misleći na koncepte vremena i prostora. Razvio je tako svoju teoriju o različitim vremenima: vrijeme trgovaca, svećenstva, seljaka, radnika i feudalaca.¹⁵² To je ponajprije vidljivo u njegovim djelima *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, *Za jedan drugi srednji vijek*, *Rođenje čistilišta* te *Srednjovjekovni imaginarij*.

Pojam „dugi srednji vijek“ Le Goff je osmislio kako bi dokazao da je u srednjem vijeku došlo do određenog napretka, da to nije bilo samo razdoblje mraka i nazadovanja. Dugi srednji vijek prema njemu obuhvaća razdoblje od kasne antike (3 – 5. st.) do 18. stoljeća i Industrijske revolucije.¹⁵³ Tu je tezu branio u mnogim svojim historiografskim djelima i radovima, a 2014. piše raspravu *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja*. Svoju tezu je

¹⁴⁸ Goldstein, „Jacques Le Goff i moja sjećanja na njega“, 310.

¹⁴⁹ Medved, „U spomen na povjesničara Jacquesa Le Goffa“, 491-492; Gross, *Suvremena historiografija*, 261-263.

¹⁵⁰ Goldstein, „Jacques Le Goff i moja sjećanja na njega“, 309; Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 380.

¹⁵¹ Bertoša, „In memoriam Angažirani svjedok vremena prošlog i svojega doba – Jacques Le Goff“, 313.

¹⁵² Gross, *Suvremena historiografija*, 261-263; Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 372-373.

¹⁵³ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 380-381; Medved, „U spomen na povjesničara Jacquesa Le Goffa“, 494.

temeljio na povezivanju svih aspekata srednjeg vijeka, kao i po pitanju vremena, među kojima je naglasak na srednjovjekovnom mentalitetu i civilizaciji. Smatrao je da povjesničarev rad ne treba ostati ograničen na historijske fenomene, šireći znatno polje istraživanja, prodirući u nesvjesno, u mišljenja, osjećaje, prakse, vjerovanja, strahove, itd.¹⁵⁴

3.3. Analiza glavnih koncepata

3.3.1. Mnogostrukost srednjovjekovnog vremena

U ovom poglavlju će se analizirati Le Goffove glavne vremenske koncepte, kako ih on sam u radovima definira i dokazuje. Prvi koncept jest njegovo viđenje mnogostrukosti srednjovjekovnog vremena, za čiju su analizu korišteni eseji iz djela *Za jedan drugi srednji vijek. Vrijeme, rad i kultura na Zapadu* te *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*.¹⁵⁵ Djelo *Za jedan drugi srednji vijek. Vrijeme, rad i kultura na Zapadu* je zapravo zbirka više različitih eseja koji se tiču pitanja vremena, rada, odnosa rada i vremena te kultura i imaginarno. Korišteni su eseji koji govore o vremenskoj podjeli jer se u njima jasnije definira i dokazuje mnogostrukost srednjovjekovnog vremena nego u *Civilizaciji*. Također veći naglasak stavlja na analizu trgovačkog vremena dok se u *Civilizaciji* više fokusirao na tumačenje ostalih vremena. U djelu *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada* Le Goff u samom uvodu iznosi glavne koncepte i ciljeve rada te tako tvrdi kako želi pokazati postojanje „dugog srednjeg vijeka“. Djelo je podijeljeno na nekoliko poglavlja – prva četiri poglavlja prate tradicionalni narativ opisujući kronološki razvoj srednjega vijeka, dok u sljedećih šest poglavlja raspravlja o raznim, dotad rijetko uključenim, aspektima srednjovjekovne civilizacije između 10. i 13. stoljeća. Dosta vremena posvećuje analizi koncepata vremena i prostora u srednjem vijeku, materijalnoj kulturi, svakodnevnom životu, mentalitetu te srednjovjekovnoj koncepciji društva – podijeljenoj na one koji mole, ratuju i rade.¹⁵⁶

Le Goff smatra da se povijesno vrijeme sastoji od „više vremena“ između dugog trajanja i događajne povijesti te da ih se zbog toga ne može analizirati izdvojeno i u jasnim razmacima, kao što su to činili strukturalisti, već je potrebno zaći u mentalitet ljudi toga vremena i pokušati shvatiti na koji način su oni vidjeli i doživjeli promjene u mjerenju i poimanju vremena. On to ponajprije u *Civilizaciji* tumači kao „[v]rijeme je to (...) između

¹⁵⁴ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 380-381; Medved, „U spomen na povjesničara Jacquesa Le Goffa“, 494; Gross, *Suvremena historiografija*, 261-263.

¹⁵⁵ U ovom radu korišten je engleski prijevod – Jacques Le Goff, *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. (London-Chicago: The University of Chicago press, 1980.) te hrvatski prijevod – Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, (Zagreb: Golden Marketing, 1998.).

¹⁵⁶ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 380.

vremena punog lomova (...) i trajnog vremena historiciteta (...) kružno vrijeme liturgijskoga kalendara i pravocrtno vrijeme pripovijesti i teksta, vrijeme rada, vrijeme rasonode (...) vrijeme sata (...) vrijeme moći, države“.¹⁵⁷ Iz čega je vidljivo da prema Le Goffu “nema jedinstvenog vremena kronologije. Mnogostrukost vremena vremenska je stvarnost duha srednjovjekovlja.“¹⁵⁸ On tako ističe kako su se u srednjem vijeku dogodile četiri bitne promjene koje su utjecale na poimanje vremena: 1) dominacije crkve nad vremenom od 4. do 8. stoljeća, 2) izum novog mjerenja vremena – crkvena i gradska zvona od 6. do 8. stoljeća, 3) mehanički satovi 13.-14. stoljeća, 4) osobni satovi- krajem 15. stoljeća. Zbog razvoja ekonomije i pojavom novih mišljenja i osjetljivosti na vrijeme proizašlih upravo iz ekonomskih, društvenih i tehnoloških promjena, dolazi do promišljanja o vremenu u 13. i 14. stoljeću.¹⁵⁹ Le Goff tu promjenu povezuje s razvojem trgovine i obrta, s profesijama u kojima je vrijeme činilo bitan faktor iz više razloga. Problem koji se u srednjem vijeku javlja po pitanju trgovaca i trgovine jest što se smatralo da oni prodaju vrijeme, za svoje usluge, a prema kršćanskom tumačenju vrijeme je pripadalo samo Bogu.¹⁶⁰

Kako Le Goff tumači to crkveno vrijeme s kojim se kasnije sukobljava vrijeme trgovca i obrtnika? On ga u *Civilizaciji* postavlja na ovaj način: „[s]rednjovjekovno je vrijeme prije svega vjersko i redovničko. Vjersko vrijeme stoga što je godina ponajprije liturgijska godina (...). povijest Kristovu od Adventa do Duhova, ali se malo-pomalo nadopunjuje značajnim trenucima i događajima preuzetim iz drugog ciklusa, onog svetaca (...). Ono što povećava važnost tih praznika za ljude srednjovjekovlja, to što im konačno podaruje značaj datuma (...). To je i vjersko vrijeme s razlogom što je svećenstvo zahvaljujući svome obrazovanju, gospodarem vremenskih mjerenja.“¹⁶¹ Očito je dakle da je crkveno vrijeme ponajprije ciklično, jer se kreće ustvari od Božića do Duhova, ponavljajući se iz godine u godinu s jedinom izmjenom, datuma Uskrsa koji su samo svećenici i redovnici znali i mogli točno izračunati. Crkva je ta koja zvonom sa zvonika daje ljudima znak da se događa nešto važno, da je vrijeme molitve, misnog slavlja ili važnog crkvenog događaja. S obzirom da se narod većinom vodio prema prirodnim znakovima, poput izlaska i zalaska sunca, crkveno vrijeme je ono radi kojega počinju razmišljati u određenim vremenskim okvirima, posebice

¹⁵⁷ Jacques le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, (Zagreb: Golden Marketing, 1998.), 12.

¹⁵⁸ Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, 233

¹⁵⁹ Jacques Le Goff, „Time, splintered continuum“ *India International Centre Quarterly*, 15/2 (ljetno 1988), 5; Jacques Le Goff, *I riti, il tempo, il riso. Cinque saggi di storia medievale*, (Roma-Bari: Laterza e Figli, 2003.), 92.

¹⁶⁰ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 29; Matthew John Shaw, *Time and the French Revolution: The Republican Calendar, 1789-year XIV*, (Woodbridge: The Boydell Press, 2011.), 23.

¹⁶¹ Le Goff, *Civilizacija*, 238-239.

jer crkveno vrijeme unosi i podjelu vremena na sedam dana u tjednu, s nedjeljom kao neradnim danom.¹⁶²

Zašto je to predstavljalo novitet i promjenu u životima ljudi srednjovjekovlja? Le Goff naglašava važnost seljačkog, ruralnog načina mjerenja vremena pogotovo za seljake koji su radili u polju jer je “srednjovjekovno vrijeme ponajprije ruralno vrijeme (...). To ruralno vrijeme ponajprije je vrijeme dugog trajanja. Poljoprivredno vrijeme, seljačko vrijeme, vrijeme je čekanja i streljenja, ako ne i nepomičnosti a ono barem pružanja otpora promjenama. Nedogađajno vrijeme, ono izmiče potrebi datuma, ili točnije njegovi datumi variraju lagano slijedeći ritam prirode.”¹⁶³ Za razliku od svećenstva i redovnika – kojima je vremenska podjela bila važna što zbog slavljenja raznih kršćanskih svetkovina, a što zbog dnevnih molitvi i obreda održavanih svakog dana u isto vrijeme – ravnajući se i radeći prema prirodnim znakovima, seljaštvo nije imalo potrebu sa striktnom podjelom „[j]er ruralno je vrijeme prirodno vrijeme. Velike podjele su one na dan, noć i na godišnja doba.”¹⁶⁴

Život i rad seljaka se istovremeno isprepliće sa životom feudalca, velikaša u vrijeme godišnjih davanja. Iako je feudalac i zemljoposjednik te je njegov život dijelom povezan s događanjima ruralnog vremena, Le Goff smatra kako je „[v]elikaško vrijeme ponajprije vojničko vrijeme. Ono u godini povlašćuje vrijeme kada se ponovo vode bitke, gdje se od vazala iziskuje vojna obveza“, no, ne zaboravlja istaknuti da je „Velikaško vrijeme također vrijeme seljačkih davanja.”¹⁶⁵ Iz toga dakle proizlazi da je feudalčeva prva uloga ona vojna, iako se i njegovo vrijeme dijelom poklapa s prirodnim vremenom, jer se ratove nije vodilo zimi, velikaše odlikuje drugo poimanje vremena. Le Goff među ovim svim vremenima ipak vidi i poveznicu, upravo u prirodnom vremenu jer „Poljoprivredno, velikaško, redovničko vrijeme: sva ta vremena u konačnici određuju njihova tijesna ovisnost o prirodnom vremenu,”¹⁶⁶ a „jednaku ovisnost (...) susrećemo čak i u svijetu zanatlija ili trgovaca”.¹⁶⁷ Time se nakon kraće analize ova četiri vremena vraćamo na prvobitno pitanje – što je to novoga prema Le Goffovom shvaćanju, donijelo trgovačko mjerenje i poimanje vremena?

Vrijeme koje Le Goff naziva „vrijeme trgovca“ počinje se formirati tijekom 13. stoljeća jer je trgovac, ali i obrtnik u vremenu vidio izbor profita, stoga je bilo bitno njime

¹⁶² Le Goff, „Time, splintered continuum“, 6-7; Le Goff, *I riti, il tempo, il riso*, 91.

¹⁶³ Le Goff, *Civilizacija*, 235.

¹⁶⁴ Le Goff, *Civilizacija*, 235; Le Goff, *I riti, il tempo, il riso*, 97.

¹⁶⁵ Le Goff, *Civilizacija*, 238.

¹⁶⁶ Le Goff, *Civilizacija*, 239.

¹⁶⁷ Le Goff, *Civilizacija*, 240.

ovladati.¹⁶⁸ Trgovac je u početku, slično kao i seljak, bio ograničen prirodnim vremenom, godišnjim dobima prema čemu se onda vodio i tako trgovao. Nakon stvaranja trgovačkih veza i putova vrijeme je postalo nešto mjerljivo i vrijedno mjerenja, jer je bilo bitno znati koliko vremena se utroši na put po Mediteranu ili po kopnu. Sve je to bilo povezano i s visinom cijena i plaćanja te također s cijenom rada radnika u radionicama. Trgovcu je bilo važno osigurati mjerljivo vrijeme unutar okvira prirodnog vremena, na koje se nije mogao pouzdati jer nije bilo mjerljivo, jednako niti pouzdano. Le Goff daje primjer jedne sredine u kojoj je zvono zvonilo prema radnim satima tekstilnih radnika koji su prevladavali u toj sredini kako bi pokazao početke promjena i usvajanja trgovačkog mjerenja vremena. Ovakvo komunalno vrijeme, smatra Le Goff, bilo je proizvod i instrument ekonomske, socijalne i društvene dominacije kojom su upravljali trgovci.¹⁶⁹ Isti proces zaslužan za racionalizaciju poimanja vremena, bio je zaslužan i za sekularizaciju mjerenja vremena. Dotadašnje vrijeme crkve bilo je vrijeme klera, postavljeno prema njihovim obredima i svečanostima. Trgovci su stoga s vremenom počeli postavljati satove na gradskim trgovima, te su tako vrijeme mjerili po satu, a ne više prema crkvenim tornjevima. To predstavlja revoluciju u računanju vremena te vrijeme postaje urbano, gradsko vrijeme po kojem su se ravnali ljudi u gradu. Za trgovca također dolazi do povezivanja vremena i prostora jer je bilo bitno izmjeriti vremensko trajanje puta. Trgovačko vrijeme isto nije bilo stabilno i jednako, bilo je isprekidano raznim pauzama, prouzročenim zbog vremenskih nepogoda ili zbog neujednačenosti vremena u različitim sredinama.¹⁷⁰ S obzirom da je Crkva i dalje igrala veliku ulogu u životu i društvu trgovaca, Le Goff se pitao što je s crkvenim vremenom, koje je bilo bitno za kršćanske trgovce jednako kao i trgovačko vrijeme pogotovo kako bi zaslužili iskupljenje grijeha i spas duše – jer se sva zanimanja povezana s novcem smatralo nedostojnima Boga. On je u jednom vremenu radio, ali je u drugome živio, stoga ta dva vremena nije smio miješati te je trebao povremeno davati što novaca za crkvu ili provesti vrijeme u samostanu pred kraj svog života kako bi zaslužio iskupljenje.¹⁷¹

Isto pitanje postavilo se u vezi prodavanja znanja i radnih usluga, s obzirom da je prema kršćanstvu i znanje pripadalo Bogu. Tako dolazi do stvaranja pojma „radnog vremena“ unutar kojeg se radniku plaćalo određenu količinu novca za odrađeni posao.¹⁷² Le Goff

¹⁶⁸ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 30.

¹⁶⁹ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 35.

¹⁷⁰ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 36-37.

¹⁷¹ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 37-38.

¹⁷² Le Goff, *Time, Work and Culture*, 30.

tumači poimanje i razvoj radnog vremena od njegovih početaka pa do 15. stoljeća kada ono postaje uobičajeno. Jedinica radnog vremena u srednjem vijeku bila je „dan“, u početku je to značilo seoski radni dan koje je i dalje prevladavalo, stoga je i urbano vrijeme bilo definirano referirajući se na prirodno vrijeme, „od izlaska do zalaska sunca“. Problem je stvaralo noćno radno vrijeme, na koji način ga se trebalo tretirati pošto je ono bilo i zabranjivano jer se u kršćanstvu noć smatralo nečim mračnim, vremenom vještica i drugih bića. Tijekom 10. pa sve do 13. stoljeća dolazi do propitivanja uvođenja vremena za ručak te kada bi točno trebala biti napravljena ta pauza. S vremenom se ustalilo da bi to trebalo biti „polo radnog dana“.¹⁷³ Pitanje koje se ubrzo postavilo od strane radnika bilo je produženje radnog dana i plaćanje noćnog rada zbog povećanja plaće kao i boljeg i efikasnijeg obavljanja poslova. Prihvatanjem ovih promjena mijenja se i viđenje vremena kroz 14. stoljeće. Tada prema Le Goffu dolazi do „izuma“ vremena od 24 sata, što se smatra esencijalnim korakom prema modernom vremenu ono je zamijenilo mjernu jedinicu „dana“ kao fundamentalna jedinica radnog dana.¹⁷⁴ S vremenom se vrijeme sve više diferencira, dolazi do pojave individualnog vremena, posebno nakon izuma ručnog sata krajem 15. stoljeća. Na taj način vrijeme dolazi u posjed svakog pojedinca čime prvotno komunalno vrijeme postaje sve više individualiziranim te se otvara put prema stvaranju objektivnog, mjerljivog vremena.¹⁷⁵ Iz ovoga možemo vidjeti proces konstruiranja pojma radnog vremena s mnogim svojim komponentama što kasnije dovodi do stvaranja i razmišljanja o modernijem poimanju vremena, o njegovom unificiranju. Le Goff smatra potrebnim napomenuti kako vrijeme i dalje nije bilo ujednačeno te su simultano postojala razna vremena, prirodno, crkveno i radno vrijeme. To novo radno vrijeme, koje je prvobitno nastalo iz trgovačkog te su trgovci i radnici nad njime imali kontrolu, ubrzo postaje vremenom države i njezinih vladara koji su brzo shvatili korist od upravljanja vremenom.¹⁷⁶

Iz ovdje iznesenih Le Goffovih objašnjenja i zaključaka o prirodnom, ruralnom, crkvenom, feudalnom, trgovačkom te radnom vremenu možemo vidjeti da je vrijeme u srednjem vijeku, prema njegovom shvaćanju, bilo stvarno mnogostruko koncipirano te da ga se u različitim razdobljima i među različitim skupinama drugačije tumačilo. Ovakva Le Goffova koncepcija nije teorijski okvir koji bi se trebalo ili moglo primijeniti na neka druga razdoblja i društva već je analiza srednjovjekovnog mentaliteta i poimanja vremena. Sam koncept o mnogostrukosti vremena je proizašao iz rada na arhivskoj građi i na temelju

¹⁷³ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 44; Le Goff, „Time, splintered continuum“ 11-12.

¹⁷⁴ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 47-49.

¹⁷⁵ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 50.

¹⁷⁶ Le Goff, *Time, Work and Culture*, 50; Le Goff, „Time, splintered continuum“ 13-14.

dugotrajnih istraživanja, a ne primjenom određene teorije na srednjovjekovno razdoblje. Ipak, kao što se može vidjeti ovakva koncepcija vremena nije detaljno određena, dolazi do određenih preklapanja unutar različitih vremena te se postavlja pitanje kako je to sve moglo stvarno funkcionirati u situacijama kada su se ta različita vremena nalazila u međudnosu i koje vrijeme bi stoga prevladalo u kojoj situaciji. Osim toga ovakva analiza srednjovjekovnog vremena ipak daje uvid u „imaginarno“ u srednjem vijeku, u mentalitet tadašnjeg društva, a u samu povijesnu znanost unosi nova polja istraživanja i nove metode rada. Međutim, najvažnije je da je takva koncepcija fundamentalna za Le Goffov pristup srednjem vijeku i za njegovo proširenje perioda odnosno „dugi srednji vijek“, jer samo po sebi pokazuje kako vrijeme srednjeg vijeka u privatnoj ili javnoj sferi nije singularno nego pluralno – te može primjerice voditi i do 18. stoljeća.

3.3.2. „Dugi srednji vijek“

Drugi koncept jest Le Goffovo poimanje „dugog srednjeg vijeka“, za čiju su analizu korišteni eseji iz djela *Za jedan dugi srednji vijek. Vrijeme, rad i kultura na Zapadu, Civilizacija srednjovjekovnog Zapada te Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja*. Le Goff se skoro u svim svojim djelima i intervjuima bavio dugim srednjim vijekom, pa tako u *Civilizaciji* tvrdi: „skloniji sam zamijeniti taj kratki srednji vijek dugim srednjim vijekom koji bi se protezao približno od 3. stoljeća do gotovo 19. stoljeća, tijekom tisućljeća i pol u kojem razdoblju prevladava feudalizam.“¹⁷⁷

No, to njegovo mišljenje je konačno uokvireno i sažeto u djelu *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja* gdje je vjerojatno najjasnije vidljivo i na koji način je pojam primijenjen. Le Goffova glavna teza je poimanje periodizacije kao ključnog pojma povijesne znanosti te primjer „dugog srednjeg vijeka“ čija je svrha potaknuti povjesničare na preispitivanje periodizacije i njezine funkcije unutar historiografije. Le Goff putem rasprave i argumentacije dolazi do nekoliko zaključaka. Prvo: „[s]toga se može – a mislim da i treba – sačuvati periodizaciju povijesti.“¹⁷⁸ Drugi zaključak dijelom prati, a dijelom kritizira Braudelova učenja, ali sve sa svrhom opravdavanja upotrebe procesa dugog trajanja u obliku kojeg je smatrao primjenjivim, pa tako tvrdi: „[k]aže se da dugo trajanje, koje je kao pojam uveo Fernand Braudel i koje se otad nametnulo povjesničarima, zamućuje ako ne i poništava

¹⁷⁷ Le Goff, *Civilizacija*, 11. Usp. Le Goff, *Time, Work and Culture*, x; Paul Archambault i Jacques Le Goff, „An Interview with Jacques Le Goff“, *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, 21/1 (zima1995), 20; Le Goff, *I riti, il tempo, il riso*, 92.

¹⁷⁸ Jacques Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, (Zagreb: TIM press, 2015.), 106.

razdoblja. Ja pak smatram da takav antagonizam ne postoji. U dugom trajanju ima mjesta za razdoblja.¹⁷⁹ Le Goff svoju argumentaciju gradi na kritici prijašnjih djela od pojedinaca (poput Petrarce) do povjesničara i njihove interpretacije (poput J. Micheleta, J. Burckhardta) te sukobljavajući pojam „srednji vijek“ pojmu „renesansa“. Time želi dokazati kako srednji vijek nije bio „mračno doba“ kakvim ga se tradicionalno smatralo¹⁸⁰ te da renesansa ne predstavlja odvojeno „svjetlo“ razdoblje. Stoga donosi razne primjere iz političke, ekonomske, društvene, vjerske historije i historije mentaliteta srednjega vijeka ne bi li svoju tezu dokazao u „totalitetu“, dajući joj tako na vjerodostojnosti. On smatra kako su u srednjem vijeku nastali korijeni modernog društva iz početnih seljačkih društava, uključujući: grad, naciju, državu, sveučilište, sat i mjerenje vremena, ali i revolucije. Stoga je to za zapadnu civilizaciju vrijeme napretka, ispresijecanog krizama i razlikama ovisno o regiji i socijalnoj grupi.¹⁸¹

Le Goff započinje s definiranjem renesanse smatrajući: „koliko god bila važna, koliko god bila utemeljena te zaslužuje izdvajanje u povijesnom trajanju, renesansa nije, prema mome mišljenju, neko izvanredno razdoblje: ona je posljednja renesansa dugoga srednjovjekovlja.“¹⁸² Kako to argumentira, kakve dokaze za to pronalazi? Ponajprije želi pokazati „svijetle strane“ srednjeg vijeka pa tako tvrdi kako je „Srednji vijek razdoblje mnogo 'latinskije' od renesanse“¹⁸³ kako bi pokazao kulturnu naprednost srednjeg vijeka. Također pronalazi dokaze i na polju umjetnosti gdje iako daje određene zasluge renesansi („Novina 'renesanse' nadalje nesporna je na području umjetnosti,“¹⁸⁴) ipak zasluge daje srednjem vijeku: „najvažnijim razvojem može se smatrati rođenje onoga što bismo mogli nazvati 'modernom ljepotom'. Ali ona se javila već u srednjem vijeku“.¹⁸⁵ Svoj pristup podcrtava: „jedno temeljno otkriće neosporno srednjovjekovno: portret nastao u namjeri da nalikuje na naručitelja.“¹⁸⁶ Dva su polja na kojima pronalazi najviše argumenata i na temelju čega gradi daljnje zaključke – poljoprivreda i industrija – jer ih se tradicionalno smatra glavnim primjerima naprednosti renesanse i zaslužnima za postavljanje renesanse kao zasebnog perioda. Argumentaciju započinje tvrdnjom kako se „Europsko poljoprivredno gospodarstvo donekle u srednjem

¹⁷⁹ Le Goff, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, 106.

¹⁸⁰ To je već djelomično istražio u *Civilizaciji* napominjući: „Ali bjelodano je da se, barem od 11. stoljeća nadalje, više ne može govoriti, kao što je bio slučaj od 16. do 19. stoljeća, o mračnom dobu kao oznaci za srednji vijek. Le Goff, *Civilizacija*, 10, Usp. Le Goff, *Time, Work and Culture*, viii.

¹⁸¹ Le Goff, *Time, Work and Culture*, x.

¹⁸² Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 61. Usp. Le Goff, *Time, Work and Culture*, x.

¹⁸³ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 64.

¹⁸⁴ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 71-72.

¹⁸⁵ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 71-72.

¹⁸⁶ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 73.

vijeku razvilo (...). Ali u Europi se do 16. stoljeća čak i dulje, održalo tradicionalno seosko gospodarstvo¹⁸⁷, želeći pokazati da i ti noviteti i napredak u renesansi tijekom 16. stoljeća nisu izuzetci već samo nastavak procesa nastalih u srednjem vijeku. Stoga naglašava kako je „uvjeren da je do promjene razdoblja, dakle do kraja dugoga srednjeg vijeka, došlo sredinom 18. stoljeća (...) napretku poljoprivrednog gospodarstva (...) rođenju moderne industrije“¹⁸⁸. Također, kako bi pokazao dugotrajnost srednjeg vijeka sve do industrijske revolucije ističe kako je „Industrijsko polje jedno od onih na kojemu se najjasnije očituje kontinuitet 'srednji vijek – renesansa' i rez 'dugi srednji vijek – moderno doba'“¹⁸⁹.

Dva bitna događaja povezana s renesansom koja Le Goff ističe su progon vještica i otkriće Amerike Kristofora Kolumba. On tako smatra: „[i]zmeđu srednjeg vijeka i renesanse jedan fenomen izazivao pomutnju i zabrinutost Crkve i kršćanskoga društva: pojava vještica.“¹⁹⁰ Ako je srednji vijek epitet „mračnog doba“ dobio zahvaljujući progonu vještica kao masovnom fenomenu, onda Le Goff želi svoju koncepciju dokazati upravo na taj način, povezujući progone kao masovniju pojavu s renesansom, što i jest bio slučaj – jer je veći broj stradalih u progonu vještica zabilježen od 14. stoljeća. – Le Goff želi renesansu okarakterizirati kao „mračnije“ razdoblje od srednjeg vijeka čime ona nikako ne može predstavljati početak nekog novog, „naprednog“ doba, kad su se tijekom nje događali tako nazadni procesi poput progona vještica. Stoga zaključuje da su vještice „mnogo prije biće navodne 'renesanse' i čak klasičnoga doba, nego srednjeg vijeka“¹⁹¹. Međutim Le Goffova logika dolazi u ovom slučaju dolazi do slijepe ulice. Kako dokazati da srednji vijek nije „mračno doba“ ako se istovremeno dokazuje da je renesansa „mračnija“ i zbog toga dio srednjeg vijeka?

Za drugi važan događaj, otkriće Amerike, čime tradicionalno započinje novo doba, bilo je potrebno pronaći jače argumente, zašto je taj događaj samo jedan u nizu sličnih događaja srednjeg vijeka te kako je mentalitet tadašnjih istraživača i dalje bio bliži onom srednjem, nego novog vijeka. Tako Le Goff za Kolumba zaključuje kako ga je na njegovim putovanjima „ponajprije zaokupilo privođenje pogana istinskome Bogu, bogu kršćana: Kristofor Kolumbo pravi je čovjek srednjega vijeka.“¹⁹² S obzirom da je za Le Goffa mentalitet ono što ustvari karakterizira neko razdoblje, činjenica da je Kolumbo i dalje

¹⁸⁷ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 80-81.

¹⁸⁸ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 99.

¹⁸⁹ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 102.

¹⁹⁰ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 75.

¹⁹¹ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 76.

¹⁹² Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 89.

razmišljao kao čovjek srednjovjekovlja, a ne kao prosvijećeni novi čovjek, dovoljan je pokazatelj da je renesansa samo jedna od mnogih, samo zadnja u nizu svih renesansi srednjega vijeka počevši od Karolinške.

Le Goff u razmišljanjima o duljem srednjem vijeku nije usamljen. Njemački povjesničar Ernst Troeltsch postavio je ranije bliske teze u odnosu na stoljetno stvaranje Europe, dulje shvaćanje srednjeg vijeka kao razdoblja „stoljetno stapanje državnih i crkvenih interesa i institucija“ kao i same renesanse.¹⁹³ Glavna kritika ovakve Le Goffove argumentacije jest činjenica da – iako je naglasio kako želi ponuditi novu periodizaciju i obrazložiti prema tome zašto bi povijest trebalo ili ne bi trebalo dijeliti na razdoblja – on ne donosi novu periodizaciju povijesti. Iako argumentira svoje teze te donosi mišljenja drugih povjesničara i stručnjaka, ona su isključivo u službi dokazivanja „dugog srednjeg vijeka“ zbog čega neke pozitivne strane renesanse i vjerojatni dokazi za njezinu naprednost, ostaju u sjeni. Također, slično kao i po pitanju Le Goffove koncepcije mnogostrukosti srednjovjekovnog vremena, i ovdje nedostaje jasnija definicija „dugog srednjeg vijeka“ kako bi ga se moglo upotrijebiti kao teorijski koncept, on ga smješta u razdoblje između 2.-3. stoljeća i 18. stoljeća, ali ne daje jasne faktore po kojima bi to bilo vidljivo i primjenjivo. Osim toga, Le Goff se ni ne trudi dublje ući u objašnjenje pojma „rani novi vijek“ kojeg su povjesničari, najviše preko njemačke historiografije, u posljednjim desetljećima većinski prihvatili upravo zbog svoje neutralnosti u pojmovnom smislu.¹⁹⁴ Time i samo djelo *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja* ne možemo nazvati teorijskom raspravom već koncepcijom proizašlom iz Le Goffovih dugogodišnjih istraživanja srednjeg vijeka.

3.3.3. Poimanje koncepta vremena unutar historijske znanosti

Kako se na temelju svega navedenog i analiziranog u ovom poglavlju može shvatiti i objasniti Le Goffovo poimanje koncepta vremena unutar historijske znanosti te zatim i nje same? Ponajprije, Le Goff kao i mnogi povjesničari prije njega, smatra koncept vremena i prostora važnim dijelovima povijesti te se njegovim propitivanjem i revidiranjem dolazi do novih spoznaja. Do istog zaključka dolazimo po pitanju periodizacije. Vrijeme je prema Le Goffu nužno mnogostruko, a „posao periodizacije prisiljava povjesničara da uzme u obzir

¹⁹³ Michael Wengraf, *Wege ins Diesseits. Der Einfluss des Averroismus auf Europa und europäisches Denken* (Berlin-Münster: LIT, 2016.), 52; John Monfasani, *Renaissance Humanism, from the Middle Ages to Modern Times* (New York: Routledge, 2016.), 2. O Troeltschu i njegovoj koncepciji vidi: Austin Harrington, „Ernst Troeltsch's Concept of Europe“, *European Journal of Social Theory* 7/4 (2004.), 479-498.

¹⁹⁴ Monfasani, *Renaissance Humanism, from the Middle Ages*, 2.

prevladavajuću misao u najširem mogućem prostoru, žena i muškaraca koji su živjeli u određenom razdoblju.¹⁹⁵ Le Goff se kao i velik broj drugih povjesničara oko časopisa *Annales* zalagao za totalnu historiju, shvaćajući to kao uključivanje i istraživanje svih (mogućih) aspekata nekog razdoblja. Stoga je glavna bit, koju naglašava i u *Civilizaciji*, da je „[s]rednji vijek bio, u najgorem i u najboljem smislu, totalitaran. Priznati njegovo jedinstvo, znači najprije mu vratiti njegov globalitet.“¹⁹⁶

3.4. Recepcija kod drugih i završna razmatranja

Le Goff je svojim idejama i istraživanjima utjecao na mnoge druge povjesničare. One su otvorile vrata novim pogledima na srednji vijek, historiju mentaliteta, historijsku antropologiju itd. Neki su nastavili njegovim putem, poput Jean-Claude Schmitta te su željeli detaljnije istražiti srednjevjekovne mentalitete. Schmitt tako u svojim istraživanjima pokušava pronaći poveznicu između mentaliteta ljudi srednjega vijeka i popularne i materijalne kulture, poput mitova, legendi, običaja. Kao važan faktor, poput Le Goffa, ističe vrijeme, ali i prostor. Iz promatranja odnosa mentaliteta, popularne i materijalne kulture u određenom vremenu i prostoru, posredstvom antropoloških metoda, Schmitt nastoji shvatiti odnos seljaštva i feudalizma te njihovu postepenu transformaciju tijekom srednjeg vijeka.¹⁹⁷ U suradnji s Jacquesom Revelom je 1998. godine Schmitt priredio zbornik u čast Le Goffu i njegovom doprinosu na polju historiografije, posebice zbog inzistiranja na korištenju i uvođenju antropoloških metoda te zbog isticanja važnosti historije mentaliteta u historiografiji. Zbornik je simbolički naslovljen *L' Ogre historien: autour de Jacques Le Goff*.¹⁹⁸ Sa sličnim ciljem, povodom Le Goffovog sedamdesetog rođendana, britanska povjesničarka Miri Rubin je 1997. sa suradnicima priredila zbornik radova proizašao iz konferencije održane Le Goffu u čast. S tim zbornikom se s jedne strane željelo iskazati poštovanje prema njegovom radu, a s druge strane preispitati i kritički pristupiti njegovim istraživanjima i konceptima u svjetlu novih historiografskih promjena krajem 20. stoljeća. Samo neke od tema o kojima su pisali stručnjaci iz cijeloga svijeta bile su – novac i vrijeme, intelektualci i historijska antropologija. Rubin ističe važnost preispitivanja Le Goffovih istraživanja jer ona nastaju u specifičnim

¹⁹⁵ Le Goff, *Treba li povijest dijeliti?*, 66. Usp. Le Goff, *Time, Work and Culture*, xi; Le Goff, *I riti, il tempo, il riso*, 91-92.

¹⁹⁶ Le Goff, *Civilizacija*, 14. Usp. Le Goff, *Time, Work and Culture*, x; François Dosse, *New History in France*, 178.

¹⁹⁷ Aaron Gurevich, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, (Chicago: University of Chicago Press, 1992.), 42-43.

¹⁹⁸ Rollo – Koster, „Jacques Le Goff“, 390.

povijesnim i političkim okolnostima Drugog svjetskog rata, u vremenu hladnoga rata, a njegova najbolja djela nastaju u optimističnijim i slobodnijim vremenima 1960-ih i 1970-ih kada su se politički i intelektualni rad spojili u jedno djelovanje.¹⁹⁹

Le Goff je privukao pažnju i hrvatskih povjesničara, posebice jer su njegove ideje i metode predstavljale nešto inovativno u istraživanju srednjeg vijeka. Le Goffov utjecaj, po pitanju istraživanja historije mentaliteta vidljiv je u djelima Tomislava Raukara, ponajprije pri istraživanju dalmatinskih komuna. Njegovo djelo *Hrvatsko srednjovjekovlje*, koje je ujedno nastalo po uzoru na Braudelovo *Sredozemlje*, predstavlja pravi primjer sinteze u kojoj analizirajući intelektualne i duhovne komponente hrvatskog srednjovjekovlja; Raukar stvara sliku „imaginarnog“ na sličan način kao što to radi i Le Goff.²⁰⁰

Kao što se moglo zaključiti, Le Goffova istraživanja mentaliteta, imaginarnog i srednjovjekovne kulturne antropologije, donose nove metode istraživanja u historijsku znanost. Njegova glavna teza o „dugom srednjem vijeku“ u kojem su stvoreni temelji modernog doba, kojom se bavio istražujući imaginarno i mentalitet srednjovjekovnog čovjeka, preispituje dotadašnje razumijevanje razdoblja srednjeg vijeka. Le Goff je svojim djelima potaknuo na razmišljanje o konceptima koje se danas smatra logičnima, ističući kako oni nisu jednako funkcionirali u srednjem vijeku, ponajprije misleći na koncepte vremena i prostora zbog čega je i razvio svoju teoriju o različitim vremenima: vrijeme trgovaca, svećenstva, seljaka, radnika i feudalaca. No, valja napomenuti kako Le Goffova koncepcija vremena nije detaljno definirana zbog čega ju se ne može smatrati teorijskim okvirom niti bi ju se moglo u takvom obliku primijeniti na neka druga razdoblja i društva, zbog čega isključivo predstavlja analizu srednjovjekovnog mentaliteta i poimanja vremena. Kao što je napomenuto, koncept o mnogostrukosti vremena i jest proizašao iz rada na arhivskoj građi i na temelju dugotrajnih istraživanja, a ne primjenom određene teorije na srednjovjekovno razdoblje, kao i teza o „dugom srednjem vijeku“. Stoga ni Le Goffova periodizacija srednjeg vijeka kao procesa dugog trajanja ne nudi neku novu periodizaciju povijesti posebice jer se nije detaljnije osvrnuo na koncipiranje „ranog novog vijeka“ i njegov odnos sa razdobljem srednjega vijeka.

¹⁹⁹ Miri Rubin, *The Work of Le Goff and the Challenges of Medieval History*, (Woodbridge: The Boydell Press, 1997.) vii-viii.

²⁰⁰ Tonija Andrić, „Social and Economic History in the Work of F.C.A. Tomislav Raukar“, u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*, ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 433.

4.0. REINHART KOSELLECK

4.1. Biografski podaci i intelektualni profil

Reinhart Koselleck spada u njemačke povjesničare usko povezivane s tzv. *Begriffsgeschichte* (pojmovna historija ili konceptualna historija), a svoja glavna postignuća napravio je upravo istražujući političke i socijalne koncepte unutar *Sattlezeit* (pojam kojeg je sam razvijao) te definirajući teoriju o pluralnosti povijesnog vremena. Rođen je 23. travnja 1923. u Görlitzu, u tadašnjoj pruskoj provinciji Donja Šleska. Njegova obitelj bila je pripadnikom srednje klase tzv. *Bildungsbürgertum* – dio srednjeg sloja koji karakterizira mješavina pruskog patriotizma, liberalnog republikanizma i protestantizma te se veliku pozornost pridavalo upravo obrazovanju – stoga je Koselleck od samog početka bio okružen mnogim academicima, profesorima, doktorima i raznim stručnjacima.²⁰¹ Sam Koselleck svoje djetinjstvo opisuje kao razdoblje: „kućne glazbe, čitanja i još čitanja, posjeta koncertima i muzejima, ponos obiteljskom poviješću.“²⁰² Zbog očevog posla i nestabilne političko-socijalne situacije u Njemačkoj, obitelj se često morala seliti pa je Koselleck tako živio u pet različitih gradova i pohađao čak osam različitih škola, posljednja je bila Ludwigsgymnasium u Saarbrückenu gdje se zbog okolnosti javlja u *Hitlerjugend* 1934. godine. Dok je još bio u gimnaziji dobrovoljno se prijavio u *Wehrmacht* te je u svibnju 1941. bio unovačen. Iako je često spominjao svoje djetinjstvo, nije nikada elaborirao svojevoljni odlazak u vojsku.²⁰³ Ipak, Koselleck ovako opisuje situaciju s kojom se susreo u svom djetinjstvu i mladosti: „doživio sam – iz bliza u osnovnoj školi – pad Weimarske Republike (...). Što je slijedilo u mojoj mladosti jest ustanak Nacionalsocializma (...) i onda, dok sam bio vojnik, rat, totalno bombardiranje, višestruke smrti; zatim jačanje i u isto vrijeme raspadanje totalitarnog režima; konačno, slom i rusko zarobljeništvo.“²⁰⁴ Naime, u svibnju 1945. kod Odenberga u Mährenu zarobila ga je sovjetska vojska, nakon čega je otpremljen u Auschwitz – gdje su se on i njegovi suborci po prvi puta upoznali sa strahotama nacizma – prije nego je premješten u

²⁰¹ Niklas Olsen, *History in the Plural: An Introduction to Work of Reinhart Koselleck*, (New York-Oxford: Berghahn, 2012.), 10.

²⁰² Reinhart Koselleck, “Formen der Bürgerlichkeit: Reinhart Koselleck im Gespräch mit Manfred Hettling und Bernd Ulrich”, *Mittelweg 36, Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung*, 12 (2003), 68. Usp. Olsen, *History in the Plural*, 10.

²⁰³ Olsen, *History in the Plural*, 12; Rudolf Vierhaus, „Laudato auf Reinhart Koselleck“, *Historische Zeitschrift* 251/3 (1990), 530.

²⁰⁴ Reinhart Koselleck, “Dankrede am 23 November 2004.” u: *Reinhart Koselleck (1923-2006). Reden zum 50. Jahrestag seiner Promotion in Heidelberg*, ur: Stefan Weinfurter, (Heidelberg: 2006.), 58. Usp. Olsen, *History in the Plural*, 12.

sovjetski logor u centralnoj Aziji u Kazahstanu gdje je proveo 15 mjeseci. Zahvaljujući pomoći obiteljskog prijatelja, Koselleck se krajem 1946. vratio u Njemačku u svoje rodno mjesto. Sve ovo je ostavilo dubok trag u Koselleckovom pamćenju, često je napominjao kako je njegovo iskustvo rata utjecalo na njegovo bavljenje poviješću te na formiranje njegovih teza zbog čega se zanimao za koncept krize, konflikta, smrti, pitanja nacije, domovine itd.²⁰⁵ Jednom je prilikom napisao: „I uvijek se nadodaju nove istine: utoliko, za moju generaciju, rat nikada ne završava, ili uvijek iznova započinje čim se stara iskustva moraju nanovo razraditi.“²⁰⁶

Kada je trebao krenuti na studij, Koselleck se ponajprije želio baviti umjetnošću, studirati likovnu umjetnost i biti karikaturist; no njegov otac ga je uputio u znanstvenu karijeru jer je za sina želio da studira nešto ozbiljno i društveno korisno. Tako je od 1947. do 1953. studirao povijest, sociologiju i filozofiju na Sveučilištu u Heidelbergu i Bristolu.²⁰⁷ Tijekom svog studija, s obzirom da je bio i odličan student, susreo se s mnogim stručnjacima te su neki od njih utjecali na Koselleckov daljnji istraživački smjer, a neke je on sam smatrao uzorima za kasnije teze i teorije: Johannes Kühn, Karl Löwith, Carl Schmitt, Hans-Georg Gadamer, Martin Heidegger i Werner Conze. Schmitt ga je potaknuo da se bavi političkim konceptima, Heidegger da problematizira teoriju o vremenu, a Kühn mu je kasnije bio i mentor za doktorsku disertaciju „Kritik und Krise: Eine Untersuchung der politischen Funktion des dualistischen Weltbildes im 18. Jahrhundert“ [„Kritika i kriza: jedno istraživanje političke funkcije dualističkog prizora svijeta u 18. stoljeću“] te mu je Koselleck deset godina bio asistent.²⁰⁸

Koselleck tako na akademsku scenu ulazi u 1950-im godinama sa spomenutom disertacijom, u kojoj povezuje početke moderne političke misli s Prosvjetiteljstvom. Kasnije je tekst objavljen pod nazivom *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* [Kritika i kriza: jedna studija patogeneze građanskog svijeta]. Drugo poznato djelo *Preußen zwischen Reform und Revolution: Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848* [Prusija između reforme i revolucije: opće zemaljsko pravo, uprava i socijalni pokret od 1791. do 1848.] piše 1965. godine. Boravio je

²⁰⁵ Olsen, *History in the Plural*, 12-13.

²⁰⁶ Reinhart Koselleck, „Glühende Lava, zur Erinnerung geronnen: Vielerlei Abschied vom Krieg: Erfahrungen, die nicht austauschbar sind“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6. 5. 1995., 21-22.

²⁰⁷ Olsen, *History in the Plural*, 11, 18; Vierhaus, „Laudato auf Reinhart Koselleck“, 530.

²⁰⁸ Olsen, *History in the Plural*, 20-23, 26-29, 119; Ute Daniel, „Reinhart Koselleck (1923-2006)“, u: *Klassiker der Geschichtswissenschaft: Von Fernand Braudel bis Natalie Z. Davis*, sv. 2, ur. Lutz Raphael, (München: C. H. Beck Verlag, 2006.), 168.

na raznim sveučilištima, u Bochum je 1966. otišao kao profesor političkih znanosti, zatim je tri godine kasnije postao profesor nove povijesti u Heidelbergu gdje je imao istaknutu ulogu u razvoju moderne njemačke konceptualne historije, a 1973. prelazi u Bielefeld na odjel za teoriju historije.²⁰⁹ Jedan od uspjeha mu je i edicija *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* [Temeljni povijesni pojmovi: historijski leksikon političko-socijalnog jezika u Njemačkoj] u osam svezaka, nastala u suradnji s Ottom Brunnerom i Wernerom Conzeom. U ovom višegodišnjem projektu naglasak je bio na definiranju glavnih političkih i socijalnih koncepata te tako čini jedan od bitnih stupova njemačke *Begriffsgeschichte*, a sam Koselleck se unutar leksikona bavio tranzicijom modernog vremena, analizirajući promjene u političkim i socijalnim konceptima od 1750. do 1850.²¹⁰ Tijekom 1960-ih te zatim u 1970-ima počeo je raditi na definiranju svog koncepta povijesnog vremena jer je smatrao da je za historijsku znanost bitno imati teoriju o vremenu. O vremenu nije napisao jedno opširnije djelo već je tijekom 1970-ih, dok je boravio na Sveučilištu u Bielefeldu, pisao veliki broj eseja posvećenim različitim temama – odnos konceptualne i socijalne historije, počeci modernog doba – *Sattelzeit, Vergangene Zukunft, Zeitschichten* itd. Veliki broj eseja je kasnije okupljen i objavljen u *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (1979.) [Prošla budućnost: o semantici povijesnih vremena], *Zeitschichten: Studien zur Historik* (2000.) [Slojevi vremena: studije o historici], *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* (2006.) [Konceptualne povijesti: studije o semantici i pragmatici političkog i socijalnog jezika] i *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte: Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten* (2010.) [O smislu i besmislici povijesti: eseji i predavanja iz četiri desetljeća].²¹¹ Koselleckova glavna teza, kojom će se kasnije baviti mnogi drugi stručnjaci pokušavajući je definirati i analizirati, bila je da vrijeme i povijest nisu jedinstveni već da postoji više međusobno povezanih povijesnih vremena zbog čega je i sama povijest pluralna.

4.2. Konceptcija i definiranje vremena

Koselleckova djela vukla su inspiraciju iz rada mnogih drugih stručnjaka, uglavnom filozofa i povjesničara poput Carla Schmitta, Wenera Conzea, Karla Löwitha i Martina Heideggera te također dijelom od Braudela ali i Ernsta Blocha (teorija o *Zeitschichten*).

²⁰⁹ Daniel, „Reinhart Koselleck (1923-2006)“, 168; Olsen, *History in the Plural*, 1.

²¹⁰ Christof Dipper, „Die "Geschichtlichen Grundbegriffe": Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten“, *Historische Zeitschrift*, 270/ 2 (2000.), 307-308.

²¹¹ Olsen, *History in the Plural*, 2.

Koselleck sam objašnjava korijene svog pristupa konceptualnoj historiji kroz četiri tradicije: 1) tradiciju Otta Brunnera i Wenera Conzea kao osnivača moderne konceptualne historije kao pristupa socijalnoj historiji, 2) pristup filozofiji povijesti kojeg su nakon Hegela kasnije redefinirali Heidegger i Hans-Georg Gadamer, 3) pristup u čijem su fokusu religiozni jezici po uzoru na Johanna Kühleina te 4) propitivanje koncepata iz političko-pravne perspektive kako ju je prakticirao Carl Schmitt.²¹² No osim toga, Koselleck je u intelektualnom smislu mnogo preuzeo od Karla Löwitha, čija je predavanja slušao na Sveučilištu u Heidelbergu i na čijoj je knjizi *Meaning in History* (1958.) pomagao u pripremi njemačkog prijevoda. Shvaćanje da je filozofija povijesti izvedena iz teologije, ustvari sekularizirani oblik teološkog razmišljanja, preuzima od Löwitha i ugrađuje u vlastiti teorijski rad.²¹³ Ovakav pristup je vidljiv u Koselleckovim ranijim djelima *Kritik und Krise* te *Preußen zwischen Reform und Revolution* u kojima definira i pojam *Sattelzeit*. Kasnije počinje razvijati svoje koncepte prostora, vremena i povijesti, definirajući ih unutar velikog broja teorijskih eseja, zbog čega mu se često predbacuje što ih dalje nije razvijao u obliku praktičnog istraživanja na nekoj određenoj temi.

Iako se Koselleck s vremenom bavio od samih početaka, razmatrajući njegovu poziciju u povijesti, tijekom 1960-ih se tek odlučio detaljnije posvetiti definiranju teorije o povijesnim vremenima. Sa svojom teorijom, naglašavajući važnost takve teorije za konceptualnu historiju i za historijsku znanost u cjelini, redefinirao je poimanje socijalne historije, čime je ona postala ključan faktor u dekonstruiranju jedinstvene povijesti i definiranju povijesti u pluralu.²¹⁴ Time se Koselleck razilazi i s tradicijom njemačkog historizma koja prema njemu povijest shvaća uvijek singularno odnosno kao jedinstveni proces.²¹⁵

Iako je Koselleckova teorija o povijesnim vremenima izrazito kompleksna, njegovo istraživanje i definiranje vremena mogli bismo sažeti unutar dva glavna smjera ili koncepta – *Vergangene Zukunft* („prošla budućnost“) i *Zeitschichten* („vremenski slojevi“). Stoga će u sljedećim poglavljima biti naglasak na objašnjavanju i analiziranju ovih dvaju koncepata i njihovih sastavnica te koncepata *Sattelzeit* (doslovno „prijevojno vrijeme“ odnosno

²¹² Olsen, *History in the Plural*, 153, 179.

²¹³ Gennaro Imbriano, *Der Begriff der Politik. Die Moderne als Kriesenzeit im Werk von Reinhart Koselleck* (Frankfurt am Main-New York: Campus, 2018.), 30.

²¹⁴ Olsen, *History in the Plural*, 154, 220, 226-227; Dipper, „Die "Geschichtlichen Grundbegriffe": Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten“, *Historische Zeitschrift*, 270/ 2 (2000.), 307-308.

²¹⁵ Reinhart Koselleck, „Historia magistra vitae. The Dissolution of the Topos into the Perspective of a Modernized Historical Process“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press, 2004.), 41-42.

tranzicijski period) i *Neuzeita* (doslovno „novo vrijeme“, „novi vijek“ ili rjeđe „novo doba“) unutar kojih se, kako tvrdi Koselleck, najbolje može objasniti i definirati pluralnost povijesnog vremena.

4.3. Analiza glavnih koncepata

4.3.1. *Sattelzeit* i *Neuzeit*

Sattelzeit je koncept kojim se Koselleck bavio od samih početaka u *Kritik und Krise, Preußen zwischen Reform und Revolution*, a posebice u *Geschichtliche Grundbegriffe*. On taj pojam formira kako bi objasnio temeljne strukturalno-historijske i lingvističke promjene koje su se događale od 1750. do 1850. (alternativno se navodi i period od 1780. do 1830.), u tom transformacijskom periodu.²¹⁶ Unutar tog razdoblja se, prema Kosellecku, mijenjaju značenja starih političkih i socijalnih koncepata poput demokracije, slobode, revolucije i države. Tranzicija koja se u tom periodu događa zahvaća sve sfere društva i društvenog te razne političke, kulturne, gospodarske i pravne aspekte epohe koja postaje ključna za (europsku) modernu.²¹⁷ No osim toga je *Sattelzeit* za Kosellecka vrijeme u kojemu se socijalni i politički koncepti/pojmovi mijenjaju utoliko da stvaraju novi pojam o svijetu.²¹⁸ Usporedno s time mijenja se i staro viđenje koncepta vremena, ono više nije statično, nepromjenjivo i linearno, a samim time dakle i koncepta povijesti.²¹⁹ Koselleck smatra kako su upravo politički i socijalni koncepti postali navigatori promjena u povijesti te je to ujedno i pokazatelj nastanka nečega što naziva *Neuzeit* ili moderno, novo razdoblje koje posebno karakterizira razvoj, promjene i akceleracija vremena.²²⁰ To je razdoblje od 18. stoljeća, kada historijsko razmišljanje i svijest postaju vremenski određeni (*verzeitlicht*).

²¹⁶ Olsen, *History in the Plural*, 178; Hagen Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History: A Reflection on Global Conceptual History through Expanding Reinhart Koselleck's "Zeitschichten" into Global Spaces“, *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 38/3 (145), *Space/Time Practices and the Production of Space and Time* (2013), 41-42;

²¹⁷ Émilie Delivré, „Popular Justice and Legal Transition: Getting the Law Across to the People in the *Sattelzeit*“, u: *The Historiography of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494-1973)*, ur. Paolo Pombeni (New York: Routledge, 2016.), 40.

²¹⁸ Cornel Zwierlein, „Frühe Neuzeit, multiple modernities, Globale Sattelzeit“, u: *Frühe Neue Zeiten*, ur. Achim Landwehr (Bielefeld: transcript, 2012.), 401.

²¹⁹ Reinhart Koselleck, „On the Need for Theory in the Discipline of History“ u: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 5; Vierhaus, „Laudato auf Reinhart Koselleck“, 534-535; Dipper, „Die "Geschichtlichen Grundbegriffe": Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten“, 292; Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History“ 41-42; Elías Palti, „Koselleck—Foucault: The Birth and Death of Philosophy of History“, u: *Philosophy of Globalization*, ur. Concha Roldán, Daniel Brauer, Johannes Rohbeck, (De Gruyter 2018.), 409-410.

²²⁰ Reinhart Koselleck, „Concepts of Historical Time and Social History“ u: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 120, 129; Vierhaus, „Laudato

Kako bi definirao *Neuzeit* Koselleck uvodi još jedan pojam *Epochenschwelle* (doslovno granica ili prag epohe), koji preuzima i redefinira od drugih koji su se bavili definiranjem granice između epoha. *Epochenschwelle* bismo mogli protumačiti kao koncept „epohalnog praga“ koji ustvari pomaže pri definiranju *Neuzeit*a jer, prema Kosellecku, naznačava minimalne kriterije za „prije nego“ i „nakon“. ²²¹ Ipak, Koselleck upozorava kako postoje određeni problemi pri definiranju određene epohe na univerzalnoj razini, s jedne strane zbog manjka preciznosti pri kronološkom definiranju koje godine uokviruju koju epohu. Što je razdoblje ili događaj bio važniji, to je teže odrediti točnu granicu epohe, pogotovo ako se odlučimo, kao presudne događaje, birati događaje iz nacionalne povijesti, takvi događaji, prema Kosellecku, ne mogu biti granica i na univerzalnoj razini. ²²²

Što je onda za Kosellecka razdoblje *Neuzeit*, kako ga definira? Koselleck ističe kako postoje problemi pri definiranju početka tog novog razdoblja jer pitanje što je novo u određenom vremenu ne može dati odgovor na univerzalnoj razini. ²²³ Kroz nekoliko eseja poput „Gibt es eine Beschleunigung der Geschichte?“ [„Postoji li ubrzanje povijesti?“], „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“ [„Osamnaesto stoljeće kao početak modernosti“], „Neuzeit: Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe“ [„Novo vrijeme: o semantici modernih koncepata pokreta“], Koselleck pokušava razjasniti što misli pod terminom *Neuzeit* te zašto smatra da je upravo 18. stoljeće, točnije, razdoblje *Sattelzeit*, razdoblje kada započinje moderno doba. Jedan od glavnih kriterija, prema Kosellecku, za razlikovanje tog modernog doba od prijašnjih jest „akceleracija“ koju sa sobom donosi tehnološki razvoj i industrijska revolucija. No, kako ističe Lynn Hunt, nejasno je što pod time Koselleck točno misli jer akceleraciju detaljnije ne definira. ²²⁴

Kako bi jasnije odijelio to novo razdoblje od prijašnjih, Koselleck diferencira razdoblje *Neuzeit* od prijašnjeg *frühe Neuzeit* („rani novi vijek“), kojim se također bavio u

auf Reinhart Koselleck“ 534-535; Dipper, „Die "Geschichtlichen Grundbegriffe": Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten“, 292; Lynn Hunt, *Measuring Time, Making History*, (Budimpešta-New York: Central European University Press, 2008.), 75-77; Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History“ 41-42; Palti, „Koselleck—Foucault: The Birth and Death of Philosophy of History“, 409-410.

²²¹ Reinhart Koselleck, „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“ u: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 155.

²²² Koselleck, „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“, 154-155; Palti, „Koselleck—Foucault: The Birth and Death of Philosophy of History“, 412.

²²³ Koselleck, „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“, 156-160.

²²⁴ Koselleck, „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“ 165. Usp. Reinhart Koselleck, „'Neuzeit': Remarks on the Semantics of Modern Concepts of Movement“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004.); Reinhart Koselleck, „Does History Accelerate?“, u: *Sediments of Time: On Possible Histories*, (Stanford: Stanford University Press, 2018.); Hunt, *Measuring Time, Making History*, 75-76.

nekoliko eseja poput „Vergangene Zukunft der frühen Neuzeit“²²⁵ [„Prošla budućnost ranog novog vijeka“], Koselleck želi pokazati kako postoje određeni kriteriji koje moderno doba, *Neuzeit*, mora ispuniti po kojima ga se onda može definirati, ti kriteriji su razvijani u razdoblju od 16. do 18. stoljeća (u ranom novom vijeku) u kojem se na njih obratilo pažnju i kada su onda konačno dobili svoj oblik zbog čega od tada govorimo o modernom dobu.²²⁶ No, te sve promjene treba sagledati u međuodnosu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, čime dolazimo do jednog od Koselleckovih glavnih koncepata za definiranje povijesnog vremena – *Vergangene Zukunft*.

4.3.2. *Vergangene Zukunft*

Definiranju koncepta *Vergangene Zukunft* („prošla budućnost“) Koselleck je posvetio velik broj eseja, zbog čega je određen broj eseja okupljen i objavljen 1979. godine u zbirci pod nazivom *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Većina eseja slijedi premise konceptualne historije, no, u nekima koristi i druge metodološke pristupe poput eseja „Vergangene Zukunft der frühen Neuzeit“ gdje se, radi definiranja poveznice između prošlosti i budućnosti, koristio primjerom iz povijesti umjetnosti.²²⁷ U cijeloj zbirci *Vergangene Zukunft* svrha je bila istaknuti mogućnosti razvijanja teorije o vremenu koja nema korijene u prirodi nego u ljudskoj povijesti jer je povijesno vrijeme povezano s povijesnim, društvenim i drugim događajima koji pogađaju ljude toga vremena. Većina teorijskih perspektiva o vremenu koje je iznio u *Vergangene Zukunft* bile su već naznačene u *Kritik und Krise* i *Geschichtliche Grundbegriffe*, dok je mišljenje o povijesnim vremenima kojim se bavio u *Zeitschichten* (o čemu će biti riječi u sljedećem podpoglavlju), razvio u *Preußen zwischen Reform und Revolution* i *Das Zeitalter der europäischen Revolution*.²²⁸

Koncept *Vergangene Zukunft* bismo ustvari mogli protumačiti kao međusobnu interakciju, konflikt prošlosti i budućnosti u samoj sadašnjosti, a konflikt se događa između dvaju koncepata koje Koselleck preuzima iz antropologije i redefinira pomoću termina *Erfahrungsraum* (doslovno „prostor iskustva“) i *Erwartungshorizont* (doslovno „horizont isčekivanja“). Ustvari, Koselleck se u ovom slučaju nadovezuje na Karla Mannheima, koji je smatrao da su „buduća događanja“, ali i „prošlo vrijeme“ satkana od „razumnih ciljeva i

²²⁵ Reinhart Koselleck, „Modernity and the Planes of Historicity“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004.).

²²⁶ Koselleck, „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“ 168.

²²⁷ Olsen, *History in the Plural*, 224.

²²⁸ Olsen, *History in the Plural*, 221, 226-227; Vierhaus, „Laudato auf Reinhart Koselleck“, 536.

očekivanja“.²²⁹ Kako bi razumio ljudsko shvaćanje postojanja i razumijevanja svijeta, Koselleck se fokusira na promatranje promjena i njihovog odnosa u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti kroz *Erfahrungsraum* i *Erwartungshorizont*, a najbolje razdoblje za promatranje i tumačenje tih promjena, kako ističe, je upravo *Sattelzeit*. Jedan od najvažnijih eseja za razumijevanje Koselleckovog definiranja spomenutog koncepta jest „Erfahrungsraum und Erwartungshorizont“ iz 1977. U njemu raspravlja o odnosu prošlosti i budućnosti. On *Erfahrungsraum* i *Erwartungshorizont* ne vidi kao odvojene pojmove – nema „horizonta očekivanja“ bez „prostora iskustva“ i obratno, što čini ključ za razumijevanje povijesnog vremena.²³⁰ Koselleck to ovako tumači: „Stoga predlažem istraživanje ovoga odnosa između prošlosti i budućnosti, ili točnije, odnosa pojedinih iskustava i očekivanja, kako bi se shvatilo povijesno vrijeme. To se povijesno vrijeme pojavljuje unutar razlike između tih dviju vremenskih dimenzija, a može se dokazati činjenicom da se i razlika između iskustva i očekivanja sama po sebi mijenja, odnosno da je sama po sebi povijesna.“²³¹ Prema tome, *Erfahrungsraum* je dimenzija prošlosti koja je povezana sa sadašnjošću zbog čega utječe na njen razvoj dok je *Erwartungshorizont* iskustvo usmjereno prema budućim radnjama. Ljudi se tako orijentiraju ne samo prema svojim iskustvima nego i prema svojoj budućnosti smišljajući načine kakva bi ta budućnost mogla biti, čime dolazimo do definiranja koncepta *Vergangene Zukunft*.²³² Kako bi pokazao da je ljudski „horizont očekivanja“ u *Sattelzeitu* bio nepovezan s „prostorom iskustva“, zbog čega je političko-socijalni jezik bio orijentiran prema budućnosti, a ne prema prošlosti, Koselleck donosi primjere iz tog razdoblja. Tako u jednom od eseja daje primjer trojice – Kanta, Friedricha Velikog, Goethea, koji su o istom događaju imali drugačije viđenje, pristupali su mu iz druge perspektive, neki su više pozornosti dali „prostoru iskustva“, drugi „horizontu očekivanja“ te su sve perspektive bile podjednako točne, čime ustvari želi dokazati pluralnost povijesnog vremena.²³³

Glavni cilj koji proizlazi iz definiranja svih dosad spomenutih pojmova jest činjenica da, prema Kosellecku, u sukobu između *Erfahrungsraum* i *Erwartungshorizont* nastaje povijesno vrijeme, ovisno o političkim i socijalnim promjenama, a ne o prirodnom

²²⁹ Reinhard Laube, *Karl Mannheim und die Krise des Historismus: Historismus als wissenssoziologischer Perspektivismus* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.), 497, bilj 665.

²³⁰ Reinhart Koselleck, „'Space of Experience' and 'Horizon of Expectation': Two Historical Categories“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004.), 257.

²³¹ Reinhart Koselleck, „Time and History“, u: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 111.

²³² Olsen, *History in the Plural*, 223. Usp. Vierhaus, „Laudato auf Reinhart Koselleck“, 537; Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History, 42-43; Palti, „Koselleck—Foucault: The Birth and Death of Philosophy of History“, 412.

²³³ Koselleck, „Time and History“, 114; Olsen, *History in the Plural*, 185

kronološkom vremenu. Koselleck tako zaključuje: „u tenziji između iskustva i očekivanja (...) nastaju nove odluke te se tako generira povijesno vrijeme“²³⁴ te kasnije nadodaje kako je njegova teza: „da se tijekom *Neuzeita* razlika između iskustva i očekivanja značajno povećala; točnije, da je *Neuzeita* prvobitno shvaćen kao *neue Zeit* [*novo vrijeme*, op. a.] od vremena kada su se očekivanja sve više distancirala od prijašnjeg iskustva.“²³⁵ Time ujedno želi pokazati kako je *Vergangene Zukunft* sa svim svojim komponentama ustvari koncept i odlika modernosti, novog doba.

4.3.3. *Zeitschichten*

Drugi Koselleckov koncept, koji razjašnjava teoriju o povijesnim vremenima jest *Zeitschichten* („vremenski slojevi“, „razine povijesnog vremena“), pokušao je objasniti u nekoliko eseja, od kojih je najvažniji esej „*Zeitschichten*“ [„Vremenski slojevi“] po kojem je nazvana i sama zbirka eseja. U njoj su okupljeni tekstovi koji tematiziraju i tumače teoriju o „razinama povijesnog vremena“ pod naslovom *Zeitschichten: Studien zur Historik* objavljene 2000. godine. Dok je u *Vergangene Zukunft*, naglasak bio na analizi vremenskih dimenzija – prošlost, sadašnjost i budućnost, o „prostoru iskustva“ i „horizontu očekivanja“ te o jedinstvu odnosno mnogostrukosti vremena u *Neuzeitu*, u *Zeitschichten* se bavi fenomenima *Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigen* („istovremenošću neistovremenog“) te *Wiederholung* (ponavljanjem), *Dauer* (trajanjem) i *Struktur* (strukturuom), čime sve zajedno dovodi do teze da se povijest sastoji i razvija u interakciji različitih vremenskih slojeva. Takvo se shvaćanje jednim dijelom naslanja na Braudela i njegove strukture i konjunktore, ali je naglasak na preklapanju ili svojevrsnom pretakanju među slojevima, što kod Braudela nije slučaj.²³⁶ Koselleckova ideja o pluralnosti vremena dobrim dijelom proizišla iz kritike Braudela. Sam Koselleck je tvrdio da bi njegova djela ustvari trebala služiti kao neka vrsta nastavka ili dopune na Braudelovu teoriju. Dok je Braudel iznio podjelu vremena na tri dijela, Koselleck je nastojao analizirati poveznice među tim slojevima unutar fenomena *Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigen* kojeg preuzima od Ernsta Blocha.²³⁷ Bloch naime pod pojmom *Ungleichzeitigkeit* vidi fenomen modernog vremena u kojemu postoje tragovi prošlog, stari

²³⁴ Koselleck, „'Space of Experience' and 'Horizon of Expectation'“, 262.

²³⁵ Koselleck, „'Space of Experience' and 'Horizon of Expectation'“, 263. Usp. Vierhaus, „Laudato auf Reinhart Koselleck“, 537; Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History, 42-43; Palti, „Koselleck—Foucault: The Birth and Death of Philosophy of History“, 412.

²³⁶ Olsen, *History in the Plural*, 226-227.

²³⁷ Olsen, *History in the Plural*, 143.

mentaliteti, shvaćanja ili strukture: dakle u jednom vremenu istovremeno postoje različita vremena.²³⁸

Kako Koselleck definira *Zeitschichten*? Kroz nekoliko eseja, želi objasniti kako vidi te različite slojeve povijesnog vremena pa tako ponajprije tvrdi: „historijsko se vrijeme sastoji od više slojeva koji su u međusobnom recipročnom odnosu, a da u cijelosti nisu ovisni jedni o drugima“²³⁹ te dodaje: „*Zeitschichten* se referira na geološke formacije, koje sežu nazad u vremenu s različitim dubinama i širinama i čiji se cilj takozvane povijesti zemlje, promijenio i razmaknuo na različitim brzinama (...). Povratkom u domenu ljudske, političke, ili socijalne povijesti kao i strukturalne historije čini mogućim analitički razlučiti između različitih vremenskih slojeva.“²⁴⁰ Koselleck ističe kako se, za razumijevanje postojanja više vremenskih razina, vrijeme ne smije gledati kao linearno ili cirkularno već kao mnogostruko na više razina kako je to i Braudel postavio. Iako od Braudela preuzima pojmove poput „događaji“ i „strukture“ ili čak „dugo trajanje“, Koselleck ih drugačije tumači, posebno strukture dugog trajanja i strukture ponavljanja. Koselleck tako smatra: „u teoriji o povijesnoj vremenitosti, nema potpune interakcije između različitih vremenskih slojeva“ ili „obje razine, i događajna i strukturalna, su srodne jedna drugoj ali se nikad ne spajaju“²⁴¹ te ističe kako se „o 'događajima' (...) jedino može pričati, dok se 'strukture' može jedino opisati.“²⁴² Smatra kako bi događaje i strukture trebalo promatrati odvojeno jedno od drugoga, jer događaje ne možemo objasniti samo istražujući strukture. Jednako tako strukture ne možemo objasniti istražujući samo događaje, iako ipak tvrdi kako su „događaji i strukture međusobno povezani, ali jedno ne može biti reducirano na drugo.“²⁴³ Koselleck želi dokazati kako vrijeme nije linearno, a niti cirkularno, već ga se treba promatrati kao kombinaciju i jednog i drugog, čime bi događaji mogli predstavljati linearnu karakteristiku vremena, a strukture cirkularnu, različitih trajanja. Koselleck tako tvrdi: „možemo smatrati smjenu singularnih događaja kao linearnu (...). Ta singularnost je samo napola istinita, jer je povijest u cjelini bazirana na strukturama

²³⁸ Jack Zipes, *Ernst Bloch: The Pugnacious Philosopher of Hope* (Cham: Springer, 2019.), 53.

²³⁹ Reinhart Koselleck, „Sediments of Time“, u: *Sediments of Time: On Possible Histories*, (Stanford: Stanford University Press, 2018.), 4.

²⁴⁰ Koselleck, „Sediments of Time“, 3. Usp. Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History“, 41.

²⁴¹ Reinhart Koselleck, „Representation, Event, and Structure“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004.), 108.

²⁴² Koselleck, „Representation, Event, and Structure“, 105.

²⁴³ Koselleck, „Representation, Event, and Structure“, 123-126.

ponavljanja“ te naglašava kako se „bez organizacije, pojedinačni događaji (...) ne bi nikad mogli dogoditi.“²⁴⁴

Dosta prostora daje definiranju struktura ponavljanja, jer smatra da time može jasnije dokazati „istovremenost neistovremenog“ u povijesti i razine povijesnog vremena. Odmah na početku ističe kako „strukture ponavljanja imaju malo ili niti malo sličnosti s tradicionalnom doktrinom o cikličnom vremenu.“²⁴⁵ Te strukture se prema Kosellecku „nalaze (...) na različitim stupnjevima dubine: (a) izvanljudski uvjeti našeg iskustva; (b) biološki preduvjeti života koje dijelimo sa životinjama; (c) strukture ponavljanja jedinstvene za čovječanstvo, institucije; (d) strukture ponavljanja koje se nalaze u jedinstvenim sljedovima događaja; i (e) lingvističke strukture ponavljanja.“²⁴⁶ Pri čemu možemo primijetiti kako Koselleck unutar struktura dužeg trajanja ne smatra samo povijesne procese. Također razlikuje strukture kraćeg: „strukture je moguće empirijski detektirati dok god njihov vremenski raspon ne prelazi pamćenje jedne (trenutne) generacije“ i dužeg trajanja: „postoje i strukture koje su toliko izdržljive da ostanu dijelom nesvjesnog ili nepoznatog ili čija transformacija je toliko spora da je nismo svjesni.“²⁴⁷ Iako u eseju „Wiederholungsstrukturen in Sprache und Geschichte“ [„Strukture ponavljanja u jeziku i povijesti“] detaljnije objašnjava što misli pod svakom od navedenih struktura ponavljanja, zbog manjka primjera i činjenice da tezu nigdje nije primijenio na jednoj specifičnoj temi, teško je zaključiti kako je točno Koselleck zamislio strukture ponavljanja i u kakvom one suodnosu unutar različitih vremenskih slojeva stoje. Glavna teza i problem koji Koselleck uočava pri problematiziranju različitih razina povijesnog vremena jest: „kad se tematizira dugo, srednje i kratke vremenske periode, teško je ostvariti uzročne veze između vremenskih slojeva kad su tako izdvojeni.“²⁴⁸

Čime dolazimo do tumačenja još jednog Koselleckovog koncepta odnosno historijskog fenomena – *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* koji se provlači kroz skoro sve njegove eseje o vremenu te često zaključuje kako: „moramo naučiti kako otkriti istovremenost neistovremenosti u našoj povijesti.“²⁴⁹ No, kako bismo mogli protumačiti taj koncept, što Koselleck pod time smatra? Koselleck u eseju „Geschichte, Ereignis und Erzählung“ [„Povijest, događaj, priča“] objavljenom 1973. godine „istovremenost neistovremenog“

²⁴⁴ Koselleck, „Sediments of Time“, 5.

²⁴⁵ Reinhart Koselleck, „Structures of Repetition in Language and History“, u: *Sediments of Time: On Possible Histories*, (Stanford: Stanford University Press, 2018.), 161.

²⁴⁶ Koselleck, „Structures of Repetition in Language and History“, 162.

²⁴⁷ Koselleck, „Representation, Event, and Structure“, 108.

²⁴⁸ Koselleck, „On the Need for Theory in the Discipline of History“ 9.

²⁴⁹ Koselleck, „On the Need for Theory in the Discipline of History“ 8.

tumači kao: „klasifikacija povijesnih nizova unutar iste prirodne kronologije“ te dodaje kako je to „različitost vremenskih slojeva različitih trajanja.“²⁵⁰ Stoga bismo mogli reći kako samom činjenicom da je vrijeme mnogostruko, da postoje različite razine povijesnog vremena koje su različitog trajanja, dolazi do pojave *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* čime se neki događaj, neki koncept može istovremeno nalaziti u više razina unutar različitog vremenskog trajanja.²⁵¹ Koselleck tako daje primjer tehničkog, industrijskog, znanstvenog i ekonomskog razvoja koji se nakon Industrijske revolucije proširio u Sjedinjene Američke Države i određene zemlje u Europi te u Japan. No, isti se napredak nije istovremeno proširio u svim europskim i svjetskim državama zbog čega su one zaostajale i pokušavale uhvatiti korak s razvijenim zemljama. Stoga Koselleck ističe kako nije jednostavno odrediti univerzalne epohalne razine što je još jedan pokazatelj „istovremenosti neistovremenog“.²⁵² *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* tako postaje ključnim dijelom teorije o *Zeitschichten*, a povezujući ga s ostalim, već prije protumačenim konceptima, dolazimo do definiranja Koselleckove sveukupne teorije o povijesnim vremenima (*Theorie der geschichtlichen Zeiten*).

4.3.4. *Theorie der geschichtlichen Zeiten*

Koselleck definiranjem teorije o povijesnim vremenima želi pokazati kako ni vrijeme ni povijest nisu jedinstveni, kako se tvrdilo ranije. Često korištenim Goetheovim citatom: „u istom gradu moći će se čuti jedan važan događaj ispričan drugačije ujutro i navečer,“²⁵³ želio je pokazati da je vrijeme pluralno te da se o njemu prvi put počinje govoriti u razdoblju prosvjetiteljstva. Također je smatrao da se na povijest treba gledati kao mnogostruki koncept sastavljen od više nepovezanih povijesti koje treba promatrati iz više različitih perspektiva.²⁵⁴ Tako u eseju „Time and history“ [„Vrijeme i povijest“], Koselleck dajući primjer datuma rođenja Friedricha Velikog i mijenjanja njegovog značenja kroz povijest, želi pokazati s jedne strane ovisnost povijesnog vremena o prirodnom vremenu tvrdnjom: „jedinstveno vrijeme koje bi se trebalo moći razlikovati od mjerljivog prirodnog vremena, je otvoreno za

²⁵⁰ Reinhart Koselleck, „History, Histories and Formal Time Structures“, u *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004.), 95.

²⁵¹ Helge Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, *Contributions to the History of Concepts* 6/2 (2011), 38.

²⁵² Koselleck, „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“, 159.

²⁵³ Koselleck, „Time and History“, 114.

²⁵⁴ Olsen, *History in the Plural*, 5

raspravu“.²⁵⁵ No s druge strane dokazuje i činjenicu da je vrijeme pluralno i povezano s konceptom prostora tvrdeći: „trebali bismo govoriti ne o jednom povijesnom vremenu, već o više njih koja se međusobno preklapaju.“²⁵⁶ Svojom teorijom o povijesnim vremenima, Koselleck tako želi pokazati kompleksnost koncepta vremena i povijesti: „prednost teorije o različitim razinama povijesnog vremena leži u njezinoj sposobnosti da mjeri različite brzine – ubrzavanja i usporavanja – te tako otkrivajući različite načine povijesne promjene što ukazuje na veliku vremensku kompleksnost.“²⁵⁷

Ukazujući na činjenicu da je povijest jednako mnogostruka kao i njezin koncept vremena, Koselleck dovodi u pitanje postojanje „totalne historije“ jer smatra kako: „konstantne promjene čine bilo kakvu *historie totale* nemogućom.“²⁵⁸ S obzirom da povijest treba promatrati kao proizvod međuodnosa „prostora iskustva“ i „horizonta očekivanja“ te da se sve te „istovremenosti neistovremenog“ događaju unutar različitih „razina povijesnog vremena“, Koselleck zaključuje: „Svatko tko pokuša integrirati sveukupne individualne povijesti u jednu totalnu povijest je osuđen na promašaj. To se može pokušati jedino ako i kada bude razvijena teorija koja bi učinila totalnu historiju mogućom.“²⁵⁹ Čime dolazimo do Koselleckove glavne premise o povijesti, a to je potreba za teorijom u sklopu historijske znanosti.

4.3.5. Odnos socijalne i konceptualne historije i potreba za teorijom u historijskoj znanosti

Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih dolazi do krize u njemačkoj historiografiji. Udaljavanjem od tradicionalnih historiografskih istraživanja temeljenih na važnim ličnostima i događajima počelo se propitivati svrhu historijske znanosti. Ubrzo se postavlja fundamentalno pitanje što je povijest te zašto bi se njome trebalo baviti.²⁶⁰ Stoga je Koselleckova teza iz perspektive konceptualne historije bila da historijska znanost može opstati kao znanost samo ako ima jasne teorijske definicije. On se stoga zalagao za postojanje zasebne teorije u historiji, koja bi prema njemu trebala biti baš teorija o povijesnim

²⁵⁵ Koselleck, „Time and History“, 110.

²⁵⁶ Koselleck, „Time and History“, 100-103, 110.

²⁵⁷ Koselleck, „Sediments of Time“, 6.

²⁵⁸ Reinhart Koselleck, „Social History and Conceptual History“, u: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 23.

²⁵⁹ Reinhart Koselleck, „Concepts of Historical Time and Social History“, u: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 117.

²⁶⁰ Olsen, *History in the Plural*, 203, 205-211. Usp. Q. Edward Wang i Franz L. Fillafer (ur.), *The Many Faces of Clio: Cross-cultural Approaches to Historiography, Essays in Honor of Georg G. Iggers* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007.); Georg G. Iggers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, (Beograd: Arhipelag, 2014.).

vremenima: „povijest (...) može postojati kao disciplina jedino ako razvije teoriju o periodizaciji.“²⁶¹ U članku „Wozu noch Historie?“ [„Čemu još historija?“] ističe: „nama jednostavno nedostaje teorija, koja – ako je moguće – će razlučiti našu znanost od teorije drugih društvenih znanosti: teoriju o povijesnim vremenima.“²⁶² Ipak, što je vidljivo i iz njegovih teorijskih eseja, on nije težio za time da napravi jedan analitički model o ljudskoj prošlosti jer je takvo nešto smatrao utopijskim, već je htio razviti mnogostrukost teorija i metoda s kojima bi povjesničari mogli istražiti specifične teme i probleme jer „jedino teorija transformira naš rad u povijesno istraživanje (...) moramo pronaći vremenske kategorije adekvatne za određene događaje i procese.“²⁶³

Kako bi naglasio važnost teorije kako u konceptualnoj historiji, tako i općenito u historijskoj znanosti, Koselleck je određeni broj eseja posvetio analizi i definiranju međudnosa konceptualne i socijalne historije, čime je redefinirao dotadašnje premise o socijalnoj historiji. Koselleck tako tvrdi kako: „socijalna historija i konceptualna historija stoje u recipročnoj historijskoj potrebnoj tenziji koja nikad ne može biti isključena,“²⁶⁴ a kako bi istaknuo važnost konceptualne historije i njezine metode naglašava „što i kako je pripadalo zajedno *in eventu*, može se isključivo utvrditi pomoću lingvističkih dokaza *post eventum*.“²⁶⁵ Smatra kako je poveznica između socijalne i konceptualne historije u tome što jedna drugu ipak trebaju, ali ih se nikada ne može spojiti. S jedne strane je socijalna historija ovisna o konceptualnoj radi dešifriranja socijalnih koncepata, a konceptualna historija je ovisna o istraživanjima socijalne historije kako bi mogla zaključiti i istražiti promjene između nestale stvarnosti i preostalih lingvističkih dokaza.²⁶⁶

4.4. Recepcija kod drugih i završna razmatranja

Koselleckovim se tezama o vremenu, tada kada su pisane, malo pridavalo na važnosti, ponajprije jer su u Njemačkoj zbog povijesnih okolnosti, neke druge teme bile važnije. Također on je o vremenu napisao više različitih eseja, a ne jedno cjelovito djelo, zbog čega se

²⁶¹ Koselleck, „On the Need for Theory in the Discipline of History“, 4.

²⁶² Reinhart Koselleck, „Wozu noch Historie?“, *Historische Zeitschrift* 212 (1971). 15. Usp. Olsen, *History in the Plural*, 218.

²⁶³ Koselleck, „On the Need for Theory in the Discipline of History“, 6. Usp. Koselleck, „Concepts of Historical Time and Social History“, 121; Olsen, *History in the Plural*, 6.

²⁶⁴ Koselleck, „Social History and Conceptual History“, 23. Usp. Reinhart Koselleck, „Begriffsgeschichte and Social History“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004.), 75-76.

²⁶⁵ Koselleck, „Social History and Conceptual History“, 27-28

²⁶⁶ Koselleck, „Social History and Conceptual History“, 35-37

njegova teorija čini nesistematičnom i teško razumljivom.²⁶⁷ Potrebno je napomenuti kako se njegova teorija nije temeljila na promatranju jednog perioda (iako je u srcu njegove teorije ipak *Sattelzeit* odnosno 18. i 19. stoljeće kojima se bavio ranije), jedne teme i jedne metode već ih je on u obzir uzimao više, koristeći u esejima različite pristupe za dokazivanje teorije.²⁶⁸ Koselleckov rad je bio je kritiziran, ponajviše u angloameričkoj historiografiji jer je njegova teorija dosta kompleksna, a ima mnogo i nedostataka na što su ukazali Quentin Skinner, Kathleen Davies i Hans-Ulrich Gumbrecht.²⁶⁹ Ponajprije se željelo definirati što Koselleck točno smatra pod teoriju o povijesnim vremenima, što se većinom prevodilo kao teoriju o periodizaciji. Taj problem ističu autori poput Lynn Hunt, Kathleen Davies i Petera Osbornea, kritizirajući njegovu teoriju o modernosti jer smatraju da sadrži određene slabosti i paradokse političke, filozofske i empirijske naravi za koje Koselleck ne nudi rješenja unutar same teorije.²⁷⁰ Tako se u engleskom izdanju *The Practise of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, u eseju „On the Need of for Theory in the Discipline of History“ Koselleckovu teoriju o pluralnom vremenu prevodi kao „teoriju o periodizaciji“.²⁷¹

Stoga Helge Jordheim ističe kako se zbog toga postavlja pitanje kako se ustvari ta Koselleckova teorija tumači u anglofonskim zemljama te zašto se smatra, ako se govori o vremenu u pluralu, da se mora misliti na periode a ne na vrijeme. Jordheim tako daje drugačije tumačenje Koselleckove teorije o povijesnim vremenima te se pita je li takva jedna teorija potrebna unutar konceptualne historije kako je se danas prakticira. Autorica u članku „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“ [„Treba li historija konceptata doista teoriju povijesnih vremena?“] razmatra tri teze: 1) zašto bi konceptualnoj historiji bilo bolje bez teorije o vremenu, 2) zašto je teorija o vremenu korisna za konceptualnu historiju i 3) koje se mogućnosti otvaraju ako konceptualna historija prihvati upotrebu teorije o vremenu.²⁷² Jordheim prvu tezu zaključuje zapažanjem kako se često u novijim istraživanjima i analizama konceptualna historija ne dotiče teorije o povijesnim vremenima, pogotovo ona istraživanja koja se više fokusiraju na kulturne koncepte poput sjećanja i pamćenja. Stoga se stvarno može postaviti pitanje je li takva jedna teorija

²⁶⁷ Gennaro Imbriano, *Der Begriff der Politik: Die Moderne als Krisenzeit im Werk von Reinhart Koselleck*, (Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2018.), 86.

²⁶⁸ Olsen, *History in the Plural*, 219-220

²⁶⁹ Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 24-25.

²⁷⁰ Helge Jordheim, „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities“, *History and Theory* 51/2 (2012.), 151, 155.

²⁷¹ Koselleck, „On the Need for Theory in the Discipline of History“ 4. Usp. Jordheim, „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities“, 152.

²⁷² Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 22.

potrebna.²⁷³ To je posebice problematično, kako se često kritizira Koselleckovu teoriju o povijesnim vremenima, jer je teorija isključivo povezana s proučavanjem teorije o modernosti, po čemu se uz njega povezuju ideje razvoja, promjene i rasta te nerazmjer između *Erfahrungsraum* i *Erwartungshorizont*. Time se sužava polje istraživanja na jedno kraće vrijeme povijesti zapadne Europe zbog čega će se mali broj istraživača posvetiti teoriji vremena unutar konceptualne historije. Koselleck je također smatrao da je nemoguće koristiti komparativnu metodu unutar konceptualne historije, ipak u novijim istraživanjima se prelazi na istraživanja kulturnih transfera i razmjena čime se nadišlo takvo Koselleckovo stajalište.²⁷⁴ Pri definiranju druge teze, Jordheim ističe kako je najvažniji doprinos Koselleckove teorije upravo analiza odnosa jezika i povijesti unutar samog povijesnog procesa, gdje uočavajući razlike između dijakronijskih struktura Koselleck na uvjerljiv način objašnjava poveznicu između tradicije i inovacije te konceptualizira razne vremenske fenomene poput akceleracije, trajanja, razvoja i napretka. Stoga je Koselleckova teorija o povijesnim vremenima korisna za razumijevanje dijakronijskih struktura te *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*, pri analizi bilo kojeg koncepta ili jezika. Jordheim tvrdi da Koselleck, kako bi objasnio dijakroniju nekog sinkronijskog događaja, uvodi *Zeitschichten* – slojeve vremena koji daju mnogostruke slojeve značenja – *Mehrschichtigkeit der Bedeutungen* („slojevitost značenja“) koje se ne može shvatiti ni kao isključivo sinkronijske ni dijakronijske. Stoga se unutar svakog koncepta nalazi *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* koja tako čini primarnu analitički metodu konceptualne historije.²⁷⁵ Dva događaja ili koncepta se kronološki mogu nalaziti na istom mjestu dok ono što im se dogodi može biti potpuno različito jer pripadaju različitim povijesnim razinama.²⁷⁶ Jordheim zaključuje da upravo u istraživanju *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* unutar različitih *Zeitschichten* leži važnost i korisnost upotrebe Koselleckove teorije o povijesnim vremenima (*Theorie der geschichtlichen Zeiten*) jer se pomoću nje može istražiti širi spektar transfera, međuodnosa različitih jezika i kultura u globalnom kontekstu.²⁷⁷

Iz ovoga proizlazi da je teorija o mnogostrukosti povijesnog vremena kompleksna te da je se ne može svesti samo na teoriju o periodizaciji jer je, kako tvrdi Jordheim, periodizacija samo jedan dio šire teorije o vremenu čija je svrha definirati periodizaciju.²⁷⁸ Koselleck svoju teoriju prema njoj gradi na nekoliko vremenskih dihotomija: 1) odnos

²⁷³ Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 23-24.

²⁷⁴ Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 24-25.

²⁷⁵ Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 31, 34-37.

²⁷⁶ Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 38.

²⁷⁷ Jordheim, „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“, 41.

²⁷⁸ Jordheim, „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities“, 154.

prirodnog i povijesnog vremena, 2) odnos izvanlingvističkog i unutarlingvističkog vremena – unutar koncepta se ne nalazi samo pluralnost značenja već i pluralnost povijesne realnosti te 3) odnos između dijakronijskog i sinkronijskog vremena. Svaki koncept ima nekoliko slojeva vremena, a u svakom od tih slojeva nalaze se različiti elementi drugačijeg povijesnog porijekla i trajanja; nudi alternativu ostalim poslijeratnim teorijama periodizacije. Jordheim zaključuje kako Koselleckova teorija nije teorija o periodizaciji jer se ona suprotstavlja dotadašnjem smatranju periodizacije kao linearnog vremena svojom kompleksnošću i mnogostrukosti vremena.²⁷⁹

Mnogi drugi su se osvrnuli na Koselleckovu teoriju o vremenu, a razvojem novih istraživačkih domena u suvremenoj historiografiji, dolazi do propitivanja primjene Koselleckove teorije unutar novijih pristupa globalnoj historiji. Jürgen Osterhammel je među prvima upotrijebio Koselleckovu teoriju o *Sattelzeit* unutar globalne historije kako bi naznačio pluralnost preklapanja i dugotrajne primjene u 19. st. i početkom 20. stoljeća. Ali upravo je Osterhammelova primjena termina *Sattelzeit* upitna, jer ako se dosljedno slijedi Koselleckovo shvaćanje, pitanje je li postojao globalni *Sattelzeit* nije pretjerano relevantno. Na to ukazuje i rezultat: takvog razdoblja u globalnom smislu nema, ili se svodi na periodizacije i promjene istih, kako i sam Osterhammel gura raspon nastanka moderniteta više prema 19. stoljeću a manje u 18. stoljeće (u Aziji se preuzimanje i prevođenje europskih pojmova ključnih za *Sattelzeit* odvija u drugoj polovici 19. stoljeća).²⁸⁰

Konceptualna historija na ovaj način nudi korisnu metodu za analiziranje izvora u istraživanjima globalne historije, posebice ako se u obzir uzme koncept *Zeitschichten*. Na taj način pri pisanju globalne konceptualne historije fokus ne mora biti na razumijevanju određenih koncepata već na promatranju međuodnosa i primjene određenih koncepata. Hagen Schulz-Forberg tako u svom članku zaključuje kako bi noviju historiografiju stoga trebalo temeljiti na širenju i redefiniranju Koselleckove teorije o *Zeitschichten* u kompleksniji globalni *Raumschichten* (prostorni slojevi).²⁸¹

Zaključno možemo reći da je Koselleck zajedno s Brunnerom i Conzeom stvorio temelje konceptualne historije (*Begriffsgeschichte*) radeći na *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* te također definirajući svoju teoriju o povijesnim vremenima. Iz ovoga je vidljivo, da je Koselleckova teorija veoma

²⁷⁹ Jordheim, „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities“, 160, 170.

²⁸⁰ Cornel Zwierlein, „Frühe Neuzeit, multiple modernities, Globale Sattelzeit“, 401; Vidi: Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, (München: C. H. Beck Verlag, 2009.).

²⁸¹ Schulz-Forberg „The Spatial and Temporal Layers of Global History“, 42, 49-54.

kompleksna, sastoji se od više različitih međusobno povezanih koncepata pomoću kojih Koselleck želi dokazati da je vrijeme mnogostruko, a ne jedinstveno. Iako se definiranjem teorije bavio u više eseja, nije napisao cjelokupno djelo u kojem bi pokazao primjenu te teorije, zbog čega su neki dijelovi teško razumljivi. Također, Koselleck koristi primjere pri definiranju različitih koncepata, najčešće se služeći istim citatima iz razdoblja *Sattelzeit* te je naglasak na dokazivanju teorije na konceptima poput demokracije, apsolutizma, revolucije itd. Ti primjeri su često nepovezani zbog čega ne pomažu pri razjašnjavanju teorije o vremenu. Drugi problem koji se nameće jest pitanje prevođenja pojmova poput *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*, *Erfahrungsraum*, *Erwartungshorizont*, *Zeitschichten*, *Vergangene Zukunft*, u druge jezike zbog čega ih se najčešće ostavlja u originalu zbog njihove kompleksnosti.²⁸²

5.0. ZAKLJUČAK

U ovom su radu prvenstveno predstavljene interpretativne paradigme suvremene historiografije o konceptu vremena na primjeru Fernanda Braudela, Jacquesa Le Goffa te Reinharta Kosellecka. Iz navedene analize proizlazi zaključak kako se poimanje vremena kroz povijest mijenjalo, postajalo je sve kompleksnije, a uvođenjem Braudelove teorije o tri (ili četiri) vremenske razine – *longue durée*, *conjuncture*, te *le temps court* ili *histoire événementielle* – vrijeme ponovno postaje bitnim faktorom historiografskih i teorijskih rasprava. Vrijeme više ne predstavlja linearan, jedinstven proces već ga se promatra na nekoliko razina; ono je shvaćeno mnogostruko, dakle istovremeno i linearno i cirkularno. Braudel je također zaslužan za odmicanje historijske znanosti od istraživanja isključivo događajne povijesti prema procesima dugog trajanja, čime se u historiografiju uvode različite perspektive (dugoročna, strukturalistička, geohistorijska, itd.). U svojim se teorijama Le Goff i Koselleck također, nadovezujući se na Braudela, osvrću na *longue durée*. Le Goff ga koristi za dokazivanje svoje premise o mnogostrukost poimanja vremena u „dugom srednjem vijeku“ – te ga na određen način reducira, dok joj Koselleck pristupa na drugačiji način, iz perspektive *Begriffsgeschichte*, kroz pojam *Zeitschichten*, što pridonosi kompleksnosti njegove teorije o povijesnim vremenima. Koselleckovo tumačenje „dugog trajanja“ se razlikuje utoliko što ono

²⁸² Kao što je napomenuto, prijevodi se često razlikuju pa se tako u *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, teorija o povijesnom vremenu (*Theorie der geschichtlichen Zeiten*) prevodi kao teorija o periodizaciji (*theory of periodization*). Stoga postoje razna tumačenja i primjene Koselleckove teorije i različitih znanstvenih domena od lingvistike, filozofije pa do povijesti čime se otvaraju novi horizonti za nova istraživanja unutar historijske znanosti.

za njega predstavlja puno dulji proces od onoga kako ga je postavio Braudel. Također, on proces dugog trajanja vidi u više različitih razina i ne uzima u obzir samo geografske i klimatske faktore već biološke i razne druge odrednice.

Pri analizi je bilo moguće uočiti drugačije teorijske i metodološke pristupe konceptualizaciji povijesnog vremena/povijesnih vremena. S jedne strane Braudel i Le Goff, kao dva predstavnika škole *Annales*, svoje premise grade na temelju istraživačkog pristupa radu, dakle na analizi arhivskog gradiva o specifičnoj temi. Zbog toga njihove teorije ponekad djeluju više kao smjernice ili prijedlozi za promišljanje povijesnog vremena. S druge strane, Koselleck, kao pripadnik i jedan od začetnika njemačke *Begriffsgeschichte*, vremenu pristupa isključivo teorijski odnosno promatra ga kao koncept, tvrdeći da je historijskoj znanosti potrebna teorija o povijesnim vremenima kako bi opstala. Njegovo definiranje vremena je stoga kompleksnije, ali i teže primjenjivo na nekoj određenoj, užoj historiografskoj temi.

Problematiziranjem intelektualnog profila sve trojice autora, njihove motivacije, uzora i obrazovanja smještenog u povijesni kontekst vremena, moglo se uočiti da su upravo zbivanja Drugog svjetskog rata ostavila dubokog traga u njihovim životima te da su utjecala na promišljanje o vremenu. Braudel je u zatočeništvu, potresen svakodnevnim ratnim događajima, počeo razvijati svoju teoriju o „dugom trajanju“ ne bi li pobjegao od surove stvarnosti koja ga je okruživala. Le Goffa su zbivanja tijekom okupacije Francuske i pridruživanje Pokretu otpora potaknula na razmišljanje o imaginarnom, o vremenu. Koselleck je također proživio rat i zarobljeništvo, ali na njemačkoj strani koja je izgubila rat. Stoga se njegov fokus istraživanja okrenuo prema proučavanju kriza, revolucija te ostalih bitnih političkih i socijalnih koncepata. On se fokusirao na istraživanje međudnosa prošlosti, sadašnjosti i budućnosti tvrdeći da postoji više vremenskih razina zbog čega se neki događaj ili koncept može istovremeno nalaziti u nekoliko razina.

Teorijske paradigme i historiografski doprinos sve trojice autora bitno su utjecali na suvremenu historiografiju po pitanju problematiziranja koncepta vremena. Neke od njih propituju se i dalje te ih se revidira, posebice krajem 20. stoljeća kada ponovno dolazi do krize u historiografiji. Na temelju ovih teorija, a posebice slijedeći Kosellecka, nastaju nova istraživačka polja, a samo jedno od njih – koje svoj uspon doživljava početkom 21. stoljeća – jest pojam „prezentizam“ čiju je detaljniju analizu iznio François Hartog u svojoj knjizi

Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps.²⁸³ Hartog *Régimes d'historicité* više smatra metodološkim instrumentom koji povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost pomoću kojeg oblikuje svoju tezu o prezentizmu.²⁸⁴ Polazeći od Koselleckove teze kako iz tenzija između „prostora iskustva“ i „horizonta očekivanja“ proizlazi temporalnost, Hartog gradi tezu o prezentizmu smatrajući kako je postepeno došlo do prijelaza iz modernog razdoblja u prezentizam između 1980. i 1990. Njegova glavna teza jest kako se u današnje vrijeme, zbog prevelike akceleracije, razmak između „prostora iskustva“ i „horizonta očekivanja“ toliko proširio da je nastao lom te tako dolazi do formiranja novog, zasebnog vremena – prezentizma. Stoga dolazi do suvremenog iskustva sadašnjosti kao konstantne i nepomične u stalnoj potrazi za stvaranjem vlastitog povijesnog vremena. Prezentizam tako karakterizira ekstremna i konstantna historizacija sadašnjosti i njezine najbliže prošlosti što je posljedica „krize vremena“.²⁸⁵ Na taj način je Hartogova teza usko povezana i s tumačenjem kulture sjećanja i pamćenja. Hartogov koncept prezentizma je relativno nov u suvremenoj historiografiji te se u njegovom fokusu nalazi tumačenje situacije i vremena u kojem se nalazimo u razdoblju 2000-ih, razdoblju kriza. Stoga ga se u ovom radu spominje samo u kraćim crtama kako bi poslužilo kao određeni poticaj za daljnja razmišljanja i problematiziranja poimanja vremena u suvremenoj historiografiji.

6.0. BIBLIOGRAFIJA

6.1. Izvori

1. Braudel, Fernand. „Historija i društvene nauke. Dugo trajanje“. *Časopis za suvremenu povijest* 15/2 (1983.), 99-122.
2. _____. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. Zagreb: August Cesarec, 1992.
3. _____. *On History*. London-Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. _____. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Zagreb: Antibarbarus, 1997.
5. _____. *The Identity of France*, 2 sveska. New York: Harper Collins Publishers, 1988.-1990.

²⁸³ François Hartog, *Regimes of Historicity: Presentism and Experience of Time*, (New York: Columbia University Press, 2015.).

²⁸⁴ Hartog, *Regimes of Historicity*, xv-xvi.

²⁸⁵ Hartog, *Regimes of Historicity*, 17-18. Usp. Anne Eriksen, *From Antiquities to Heritage: Transformation of Cultural Memory*, (Oxford-New York: Berghahn, 2014.), 22-23; Chris Lorenz, „Out of Time? Some Critical Reflections on François Hartog's Presentism“, u: *Rethinking Historical Time: New Approaches to Presentism*, ur: Marek Tamm i Laurent Olivier, (London-New York: Bloomsbury Academic, 2019.), 31.

6. Koselleck, Reinhart. „Begriffsgeschichte and Social History“. U: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press, 2004.), 75-93.
7. _____. „Concepts of Historical Time and Social History“. U: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 115-131.
8. _____. „Does History Accelerate?“. U: *Sediments of Time: On Possible Histories*. (Stanford: Stanford University Press, 2018.), 79-100.
9. _____. „History, Histories and Formal Time Structures“. U: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press, 2004.), 93-105.
10. _____. „Historia magistra vitae. The Dissolution of the Topos into the Perspective of a Modernized Historical Process“, u: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press, 2004.), 26-43.
11. _____. „Modernity and the Planes of Historicity“. U: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press, 2004.), 9-26.
12. _____. „Neuzeit!: Remarks on the Semantics of Modern Concepts of Movement“. U: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. (New York: Columbia University Press, 2004.), 222-255.
13. _____. „On the Need for Theory in the Discipline of History“. U: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 1-20.
14. _____. „Representation, Event, and Structure“. U: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. (New York: Columbia University Press, 2004.), 105-115.
15. _____. „Sediments of Time“. U: *Sediments of Time: On Possible Histories* (Stanford: Stanford University Press, 2018.), 3-10.
16. _____. „Social History and Conceptual History“. U: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 20-38.
17. _____. „'Space of Experience' and 'Horizon of Expectation': Two Historical Categories“. U: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. (New York: Columbia University Press, 2004.), 255-277.
18. _____. „Structures of Repetition in Language and History“. U: *Sediments of Time: On Possible Histories* (Stanford: Stanford University Press, 2018.), 158-177.
19. _____. „Time and History“. U: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 100-115.
20. _____. „The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity“. U: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. (Stanford: Stanford University Press, 2002.), 154-170.

21. _____. „Wozu noch Historie?“. *Historische Zeitschrift* 212 (1971), 1–18.
22. Le Goff, Jacques. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, (Zagreb: Golden Marketing, 1998.),
23. _____. *I riti, il tempo, il riso. Cinque saggi di storia medievale*. Roma-Bari: Laterza & Figli, 2003.
24. _____. „Time, splintered continuum“. *India International Centre Quarterly*, 15/2 (ljetno 1988), 1-14.
25. _____. *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. London-Chicago: The University of Chicago press, 1980.
26. _____. *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*. Zagreb: TIM press, 2015.
27. _____. *Za jedan drugi srednji vijek. Vrijeme, rad i kultura na Zapadu*. Zagreb: Antibarbarus, 2011.

6.2. Literatura

28. Aguirre Rojas, Carlos Antonio. „Braudelov *longue durée* u zrcalu. Dugo trajanje s onu stranu 'življenog' i 'otuđenog' vremena“. *Pro tempore* 7/8-9 (2010-2011), 71-83.
29. Andrić, Tonija. „Social and Economic History in the Work of F.C.A. Tomislav Raukar“. u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*. Ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić. Zagreb: FF press, 2019, 431-437.
30. Archambault Paul i Jacques Le Goff, „An Interview with Jacques Le Goff“, *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, 21/1 (zima 1995), 155-185.
31. Armitage David i Jo Guldi, „The Return of the *Longue Durée*: An Anglo-American Perspective“. *Annales, Histoire, Sciences sociales* 70/2 Travanj-Srpanj (2015.), 219-247.
32. Baker, Alan R. H. *Geography and History: Bridging the Divide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
33. Bertoša, Miroslav. „In memoriam Angažirani svjedok vremena prošlog i svojega doba – Jacques Le Goff (1924-2014)“. *Historijski zbornik* 67 (2014), 312-313.
34. Brandolica, Tomislav i Filip Šimetin Šegvić, „The Mediterranean, Braudel, Dubrovnik“ u: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*, ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 367-383.
35. Burke, Peter. *The French History Revolution The Annales School 1929-1989*. Cambridge: Polity Press, 1990.

36. Caygill, Howard. „Braudel's Prison Notebooks“, *History Workshop Journal* 57 (2004.), 151-160.
37. Chaunu, Pierre. „L'histoire géographique“, *Revue de l'enseignement supérieur* 54/55 (1969.), 67-78.
38. Claus, Peter i John Marriott. *History: An Introduction to Theory, Method and Practice*. London, New York: Routledge, 2017.
39. Daniel, Ute. „Reinhart Koselleck (1923-2006)“. U: *Klassiker der Geschichtswissenschaft: Von Fernand Braudel bis Natalie Z. Davis*, sv.2. Ur: Lutz Raphael. München: Verlag C. H. Beck, 2006.
40. Delivré, Émilie. „Popular Justice and Legal Transition: Getting the Law Across to the People in the Sattelzeit“. U: *The Historiography of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494-1973)*. Ur: Paolo Pombeni (New York: Routledge, 2016.), 40-56.
41. „Deset godina od smrti povjesničara Reinharta Kosellecka“, <http://www.historiografija.hr/news.php?id=3877> (posjećeno 06. 09. 2019.).
42. Dipper, Christof. „Die "Geschichtlichen Grundbegriffe": Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten“. *Historische Zeitschrift*, 270/ 2 (2000), 281-308.
43. Dosse, François. *New History in France: The Triumph of the Annales*. Chicago-Urbana: University of Chicago Press, 1994.
44. Eriksen, Anne. *From Antiquities to Heritage: Transformation of Cultural Memory*. Oxford-New York: Berghahn, 2014.
45. Goldstein, Ivo. „Jacques Le Goff i moja sjećanja na njega“. *Historijski zbornik* 67 (2014), 309-312.
46. Graf, Rüdiger. „Zeit und Zeitkonzeptionen in der Zeitgeschichte“, http://docupedia.de/zg/Zeit_und_Zeitkonzeptionen_Version_2.0_R%C3%BCdiger_Graf#Zeittheorien, (posjećeno 21. 08. 2019.)
47. Gross, Mirjana. „Brodelijanski svijet“. *Historijski zbornik* 39/1 (1986.), 253-261.
48. _____. „En Route with the *Annales*“, U: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*. Ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić, (Zagreb: FF press, 2019.), 307-321.
49. _____. *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, 1996.
50. Gurevich, Aaron. *Historical Anthropology of the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
51. Harrington, Austin. „Ernst Troeltsch's Concept of Europe“. *European Journal of Social Theory* 7/4 (2004.), 479-498.

52. Hartog, François. *Regimes of Historicity: Presentism and Experience of Time*. New York: Columbia University Press, 2015.
53. Harvey, David. *Spaces of Global Capitalism: A Theory of Uneven Geographical Development*. London-New York: Verso Books, 2019.
54. Hexter, J. H. „Fernand Braudel and the Monde Braudellien...“. *The Journal of Modern History* 44/4 (Prosinac, 1972), 480-539.
55. Hunt, Lynn. „Does History Need a Reset?“. *Annales, Histoire, Sciences sociales* 70/2 (2015.), 249-254.
56. _____. *Measuring Time, Making History*. Budimpešta-New York: Central European University Press, 2008.
57. Iggers, Georg G. *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*. Beograd: Arhipelag, 2014.
58. Imbriano, Gennaro. *Der Begriff der Politik. Die Moderne als Kriesenzeit im Werk von Reinhart Koselleck*. Frankfurt am Main-New York: Campus, 2018.
59. Janković, Branimir. *Dijalog s povodom 6: Intelektualna historija*. Zagreb, FF Press, 2013.
60. _____. *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa, 2016.
61. Jordheim, Helge. „Does Conceptual History Really Need a Theory of Historical Times?“. *Contributions to the History of Concepts* 6/2 (2011), 21-41.
62. _____. „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities“. *History and Theory* 51/2 (2012), 151-171.
63. Koselleck, Reinhart. „Dankrede am 23 November 2004.“. U: *Reinhart Koselleck (1923-2006). Reden zum 50. Jahrestag seiner Promotion in Heidelberg*. Ur: Stefan Weinfurter. (Heidelberg: 2006.), 33–60.
64. _____. „Formen der Bürgerlichkeit: Reinhart Koselleck im Gespräch mit Manfred Hettling und Bernd Ulrich“. *Mittelweg 36, Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung*, 12 (2003), 63–82.
65. _____. „Glühende Lava, zur Erinnerung geronnen: Vielerlei Abschied vom Krieg: Erfahrungen, die nicht austauschbar sind“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6. 5. 1995., 21-22.
66. _____. „O raspoloživosti povijesti“. *Quorum* 6/4 (31) (1990), 248-259.
67. Lai, Cheng-Chung. „Preispitivanje Braudelovih predodžaba i metodologije“. *Pro tempore* 7/8-9 (2010-2011), 84-104.
68. Lamouroux, Christian. „Chronological Depths and the *Longue Durée*“. *Annales, Histoire, Sciences sociales* 70/2 (2015.), 285-291.

69. Laube, Reinhard. *Karl Mannheim und die Krise des Historismus: Historismus als wissenssoziologischer Perspektivismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
70. Lee, Richard E. „Fernand Braudel and the Fernand Braudel Center“. U: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*. Ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić. Zagreb: FF press, 2019, 23-31.
71. Le Goff, Jacques. „Predgovor francuskome izdanju prvoga sveska edicije HAZU 'Hrvatska i Europa'“. *Hrvatsko slovo* (Zagreb, 11.12.1998.).
72. Lorenz, Chris. „Out of Time? Some Critical Reflections on François Hartog's Presentism“. U: *Rethinking Historical Time: New Approaches to Presentism*. Ur: Marek Tamm i Laurent Olivier, (London-New York: Bloomsbury Academic, 2019.), 23-43.
73. Maillard, Alain. „Die Zeiten des Historikers und die Zeiten des Soziologen. Der Streit zwischen Braudel und Gurvitch – wiederbetrachtet“. <https://journals.openedition.org/trivium/4048> (posjećeno 25.07.2019.).
74. Marwick, Arthur. *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States*. New York: Oxford University Press, 1998.
75. Medved, Marko. „U spomen na povjesničara Jacquesa Le Goffa (1924. – 2014.)“. *Riječki teološki časopis* 22/2 (2014.), 491-494.
76. Monfasani, John. *Renaissance Humanism, from the Middle Ages to Modern Times*. New York: Routledge, 2016.
77. Müller, Harro. „Constructions of Time in the Literature of Modernity“. U: *Time and History: The Variety of Cultures*. Ur: Jörn Rüsen. (New York-Oxford: Berghahn Books, 2007.), 93-109.
78. Olsen, Niklas. *History in the Plural: An Introduction to Work of Reinhart Koselleck*. New York-Oxford: Berghahn, 2012.
79. Osterhammel, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München: C. H. Beck Verlag, 2009.
80. Palti, Elías. „Koselleck—Foucault: The Birth and Death of Philosophy of History“. U: *Philosophy of Globalization*. Ur: Concha Roldán, Daniel Brauer, Johannes Rohbeck, (De Gruyter 2018.)
81. Pešorda Vardić, Zrinka. „In memoriam Jacques Le Goff (1924 – 2014)“. *Povijesni prilozi* 46 (2014.), 439-442.
82. Petrić, Hrvoje. „Is Braudel the Predecessor of Environmental History?“. U: *Annales in Perspective: Design and Accomplishments*. Ur: Drago Rokasandić, Filip Šimetin Šegvić, Nikolina Šimetin Šegvić. Zagreb: FF press, 2019, 437-443.
83. Piterberg, Gabriel – Teofilo F. Ruiz – Geoffrey Symcox (ur.). *Braudel Revisited: The Mediterranean World 1600-1800*. Toronto: University of Toronto Press, 2010.

84. Rollo – Koster, Joëlle. „Jacques Le Goff“, u: *French Historians 1900 – 2000: New Historical Writing in Twentieth-Century France*. Ur. Philip Daileader i Philip Whalen, (Oxford: Blackwell Publishing, 2010.), 371-393.
85. Rubin, Miri. *The Work of Le Goff and the Challenges of Medieval History*. Woodbridge: The Boydell Press, 1997.
86. Schöttler, Peter. *Die »Annales«-Historiker und die deutsche Geschichtswissenschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2015.
87. _____. „Fernand Braudel as Prisoner in Germany: Confronting the Long Term and the Present Time“. U: *Wartime Captivity in the Twentieth Century: Archives, Stories, Memories*. (New York-Oxford: Berghahn Books, 2016.), 103-114.
88. Schulz-Forberg, Hagen. „The Spatial and Temporal Layers of Global History: A Reflection on Global Conceptual History through Expanding Reinhart Koselleck's "Zeitschichten" into Global Spaces“. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 38/3 (145), *Space/Time Practices and the Production of Space and Time* (2013), 40-58.
89. Shaw, Matthew John. *Time and the French Revolution: The Republican Calendar, 1789-year XIV*. Woodbridge: The Boydell Press, 2011.
90. Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi: latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
91. Supićić, Ivan (ur.). *Hrvatska i Europa; kultura, znanost i umjetnost*. sv. L, *Srednji vijek (VII-XII. stoljeće): Rano doba hrvatske kulture*. Ur. 1. sv. Josip Bratulić et al. Zagreb: HAZU-AGM, 1997.
92. Stoianovich, Traian. *French Historical Method: The Annales Paradigm*. Ithaca-London: Cornell University Press, 1976.
93. Šimetin Šegvić, Filip. „Fernand Braudel i Dubrovači arhiv“, *Hrvatska revija* 2/17 (2017.), 21-24.
94. Tomich, Dale. „The Order of Historical Time: The Longue Durée and Micro-History“. *Almanack* 2 (2011.), 52-65.
95. Ungar, Steven. „Introduction: Questioning Identity“. U: *Identity Papers: Contested Nationhood in Twentieth-century France*. Ur. Steven Ungar – Tom Conley (Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 1996.), 1-15.
96. Vierhaus, Rudolf. „Laudato auf Reinhart Koselleck“. *Historische Zeitschrift* 251/3 (1990), 529-538.
97. Wallerstein, Immanuel (ur.). *The Modern World-system in the Longue Durée*. New York: Taylor & Francis, 2004.
98. _____. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms*. Philadelphia: Temple University Press, 2001.

99. Wang, Q. Edward i Franz L. Fillafer (ur.). *The Many Faces of Clio: Cross-cultural Approaches to Historiography, Essays in Honor of Georg G. Iggers*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2007.
100. Wengraf, Michael. *Wege ins Diesseits. Der Einfluss des Averroismus auf Europa und europäisches Denken*. Berlin-Münster: LIT, 2016.
101. Zipes, Jack. *Ernst Bloch: The Pugnacious Philosopher of Hope*. Cham: Springer, 2019.
102. Zwierlein, Cornel. „Frühe Neuzeit, multiple modernities, Globale Sattelzeit“. U: *Frühe Neue Zeiten*. Ur. Achim Landwehr (Bielefeld: transcript, 2012.), 389-405.